

Saša Nedeljković¹Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

NEISKORIŠĆENI NOVAC BLISKOG ROĐAKA KAO POVOD ZA PROUČAVANJE CRNOG VALUTNO-DEVIZNOG TRŽIŠTA U SRBIJI TO- KOM DRUGOG SVETSKOG RATA²

Apstrakt: Pokušavajući da razumem postupak mog pretka od pre oko sedamdeset godina, pristupio sam proučavanju finansijskog ponašanja stanovnika Srbije tokom Drugog svetskog rata. Nužan korak u tom smislu bilo je proučavanje crnog valutno-deviznog tržišta. Podaci o njemu, osim opštih informacija koje se mogu naći u malobrojnoj literaturi, moraju se tražiti u Arhivu Narodne banke Srbije. Suočavajući se sa različitim metodološkim izazovima, i kombinujući istoriografski i antropološki pristup, kvantitativne i kvalitativne analize, uspeo sam da rekonstruišem obrasce finansijskog ponašanja koji su doveli do postupka koji sam želeo da razumem. Obrada arhivske građe vršena je uz pomoć statističke, semiološke i diskurzivne analize.

Ključne reči: Crno tržište, valute, devize, Srbija, II svetski rat, Srpska narodna banka

Pre gotovo četrdeset godina, tragajući za iskustvenim kapitalom prvog reda u podrumu mog dede u selu Dobri Do kod Pirota našao sam kutijicu koja je po izgledu, a naročito po sadržaju, odgovarala cilju mog traganja. Bila je od tankog kartona, prljavo narandžaste, gotovo braon boje; ni pre ni posle toga ništa slično nisam video. Otvorivši je našao sam, savijene u rolnu, 17 novčanica od po 100 jugoslovenskih dinara, koje je štampala Narodna banka Kraljevine Jugoslavije 1.12.1929. godine. Malo je reći da sam bio srećan zbog otkrića: novčanice su bile ogromnih dimenzija, potpuno drugačije od tada aktuelnih novčanica na koje sam navikao, i imale su veoma neobične, meni nepoznate simbole. Pored sreće, međutim, osećao sam i zebnju čekajući da dedu izvestim šta sam našao, ve-

¹ snedeljk@f.bg.ac.rs

² Članak je rezultat rada na projektu "Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i Evropska Unija", koji finansira Ministarstvo za nauku Republike Srbije pod brojem 177018.

rujući da mi neće dozvoliti da prisvojim ovo neverovatno otkriće. Kada mi je deda dozvolio da svoje otkriće ponesem sa sobom za Beograd bio sam, s jedne strane, zaprepašćen i oduševljen a, s druge strane, pomalo razočaran, jer je to značilo da moje otkriće nema veliki stvarni značaj i vrednost. Naša rodbina se šalila kako se moj deda Piroćanac, eto, zaneo štedeći novac, pa na kraju zaboravio na svoju ušteđevinu. Kasnije sam otkrio da dedin novac nije nešto naročito neobično i retko: više mojih drugara takođe je kod svojih rođaka nalazilo identične, ili vrlo slične novčanice iz tog perioda. Taj novac, dakle, ne samo da nije bio finansijski, nego nije bio ni socijalni kapital. Ipak, on me je inspirisao da počnem amaterski i infantilno da se bavim numizmatikom; to znači da sam sakupljao stari novac bez prevelikog interesovanja za njegovu istoriju i njegovo značenje. Tako sam došao i u posed tri novčanice od sto dinara iz maja 1941. godine koje su bile u osnovi identične dedinim, ali sa jasnim znacima preštampanja: preko novčanica su udareni drugačiji žig i drugačiji naziv. Na njima je pisalo da su srpski, a ne jugoslovenski dinari, kako je pisalo na dedinim novčanicama. Nisam znao šta to treba da znači, a nije me mnogo ni zanimalo. Nešto kasnije došao sam u posed i novčanice od 100 dinara iz 1943. godine, koja je sasvim drugačije izgledala od novčanica koje sam već posedovao. I na njima je pisalo da su srpski, a ne jugoslovenski dinari. Jedino što sam uspeo da shvatim jeste da se u periodu između 1941. i 1943. godine dogodilo nešto što ne razumem, a što je sa sobom povlačilo i drugačiji izgled novčanica. Znao sam da je to bilo vreme Drugog svetskog rata, da se ratovalo, ali nisam znao da se tada ponegde i, uslovno rečeno, normalno živelo: ljudi su štampali novac, zarađivali ga i trošili. Tada je kod mene počelo da sazreva shvatanje o vezi između izgleda novčanica i društvenih procesa. Pomenute novčanice, međutim, nosile su poruku o prošlim vremenima koju nisam mogao da protumačim. Izgubio sam interesovanje za numizmatiku pre nego što sam došao do odgovora i objašnjenja u vezi sa dedinim novčanicama. Dedine novčanice, zajedno sa drugim prikupljenim starijim novcem, prvo su se premestile u fioku, pa na terasu, da bi na kraju stigle u podrum, gde su gotovo nestale kako iz mog vidokruga, tako i iz moje svesti.

Nikada nisam pronašao odgovor na pitanje o značenju niza događaja na čijem sam kraju stajao. Kako su te pare stečene? Ne deluje logično da je deda odlučio da ih sačuva kao uspomenu u tolikom broju, pa je verovatno da su bile ili sakrivene, ili zaboravljene. Da li su mogle biti zaboravljene? Zašto su i od koga sakrivene? Zašto nisu potrošene? Zašto se deda nije mnogo potresao kada sam mu pokazao šta sam u podrumu našao? Jer, ako je na njih zaboravio, logično bi bilo da oseća razočaranje što su propale. Ili, da oseća stid što je neko konačno saznao za njegov finansijski promašaj. Verovao sam da postoji logično objašnjenje za takve njegove postupke, ali sam se plašio da bi me ta logična objašnjenja razočarala, da bi nestalo misterije, te sam izbegavao da tragam za njima. Deda je umro pre nego što sam kao odrastao od njega mogao da saznam pojedinosti o ovom događaju.

Pre nego što sam izgubio interesovanje za dedine novčanice, a nakon dedine smrti, preduzeo sam istraživanje u skladu sa svojim uzrastom: opisivao sam svoje otkriće raznim ljudima za koje sam verovao da mi mogu pomoći u razumevanju onoga što sam našao. Moj deda po majci, iako voljan da priča naširoko i nadugačko o događajima iz II svetskog rata, nije mogao da mi razjasni ponašanje dede iz Pirota, iz prostog razloga što je on u to vreme živeo u Slavoniji, ali i zbog toga što je on dobar deo rata proveo u partizanima. On nije mnogo toga znao o civilnim procesima u istočnoj Srbiji.

Nakon početnog entuzijazma moja je želja da dobijem odgovore na postavljena pitanja prvo oslabila, a zatim sasvim nestala. Zanimao sam se za mnoge stvari, a lična istorija, ili priče iz života mojih predaka, nije bila jedna od njih. Međutim, pre dve godine, podstaknut antropološkom ljubopitljivošću, ponovo sam se setio dedinih novčanica. Zapitao sam se da li je normalno to što sam do tada u životu saznao mnogo toga o raznim svetskim fenomenima i procesima, dok procese koji su bitno uticali na ponašanje mog bliskog rođaka niti poznajem, niti umem da ih objasnim. Da li je dedin postupak deo nekog šireg procesa i da li je on dobro dokumentovan i istražen? Posle dosta muke našao sam dedine novčanice u podrumu, doneo ih u stan, stavio ispred sebe i ponovo se suočio sa njima. Kakvo je bilo njihovo značenje? Kakvu poruku nose iz prošlosti? Šta o njima uopšte mogu da saznam?

Odgovore sam počeo da tražim u brojnim historiografskim studijama o Drugom svetskom ratu. U prvom trenutku bio sam prijatno iznenađen time što postoje studije koje se bave finansijskim sektorom Srbije tokom Drugog svetskog rata.³ Iz literature sam saznao da su novčanice moga dede bile legalno

³ U tom smislu, po širini pristupa problemu, izdvaja se Ristovićeva studija "Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa...". Prilično detaljno opisujući bankarski sistem Trećeg rajha i tok kapitala (Ristović 2005, 228-251), autor je pokazao kako se i kroz finansijski sektor uobličavala moć tadašnjeg okupatora u Evropi, i kako se putem finansija kontrolisao veliki deo evropskih zemalja. Zatim se može izdvojiti sjajna studija Dragana Aleksića "Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu", u kojoj se precizno opisuje privredna delatnost u tadašnjoj Srbiji i njena povezanost sa političkim ciljevima okupacione vlasti. Autor se donekle posvetio i problemu Srpske narodne banke i njenoj ulozi u tim procesima (Aleksić 2000, 213-216). Ne sme se, u pogledu razumevanja bankarskog sektora u tadašnjem društvu, preskočiti ni studija Vesne Aleksić o Opštem jugoslovenskom bankarskom društvu 1928-1945 (Aleksić 2002). To je možda i jedina kompletna monografija o jednoj banci u Srbiji u prošlosti, koja donekle uključuje i antropološki pristup. Mnogo toga se iz nje može saznati o društvenim procesima koji su uticali na bankarski sistem i obrnuto, kao i o stilu života i društvenom statusu bankarskih činovnika. Ipak, najznačajnija u pomenutom smislu ipak je studija Miodraga Ugričića "Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata" (Ugričić 2000) koja daje obilje praktičnih i plastičnih objašnjenja, opisa i smernica o finansijskom ponašanju u tadašnjoj Srbiji. U toj se monografiji kapitalnog značaja, koja kao

sredstvo plaćanja u Kraljevini Jugoslaviji u periodu od štampanja (01. 12. 1929) pa do nekoliko meseci nakon nemačke okupacije Srbije (11 .07. 1941) (vidi Ugričić 2000, 101). U tom periodu deda je mogao nesmetano njima da raspolaže, da ih stiče, štedi i troši. Nakon toga novčanice su prestale da budu zvanična valuta u Srbiji, a deo Srbije u kojem je deda živeo pripojen je Bugarskoj. Te činjenice, iako korisne, ipak ništa nisu govorile o mogućim razlozima za skrivanje novca ili njegovo neiskorišćavanje.

I pored solidnog broja istorijskih studija koje su se bavile temama koje su naizgled bile srodne mojoj, nijedna od njih, osim studije Vesne Aleksić (Aleksić 2002), nije dala iole vrednije ili upotrebljivije antropološke analize koje bi obuhvatile svakodnevni život ljudi, praktične implikacije finansijske politike na životne stilove i društvene prakse, procenu stepena korespondiranja finansijske politike sa kulturnim obrascem i sl. Nedostatak podataka o individualnom i interaktivnom nivou finansijskog ponašanja, kao i nepostojanje bilo kakve teorijske kontekstualizacije građe, kao da su me izazivali da kao kulturni antropolog pokušam da u tom smislu dam svoj doprinos.⁴

da je više rađena da bi bila izvor nego naučna studija, mogu naći različiti podaci od značaja za razumevanje pomenute problematike: o izgledu novčanica, o gotovo svim relevantnim faktorima, o politici Srpske narodne banke, o praktičnim ekonomskim posledicama takve politike itd. Takva iscrpnost ove monografije ne treba da čudi, s obzirom da je Ugričić bio aktivni učesnik svih tih događaja, odnosno da je bio u izvrsnom smislu i kreator politike bankarskog sistema Srbije pre, tokom i nakon Drugog svetskog rata.

⁴ Nešto bolja obrađenost finansijskih institucija i finansijskog ponašanja u prošlosti može se naći u drugim zemljama. Naročito je interesantan i za moju temu koristan prikaz istorije Otomanske banke, koja je bila centralna banka Otomanske imperije i kasnije Turske, gotovo osamdeset godina (Eldem 1999). Iako ni rad ove banke nije obrađen iz antropološke perspektive, u studijama o njoj prilično su kvalitetno i iscrpno obrađena mnoga pitanja koja se u monografijama o našim finansijskim institucijama uopšte ne potežu (nacionalno pitanje, identitetski problemi, kulturni obrasci i sl). Otomanska banka je interesantna jer se može iskoristiti kao parametar i za proučavanje uloge koju je SNB imala u razvoju srpske države i srpskog finansijskog prostora, i za proučavanje uloge i funkcije SNB u pogledu ostvarivanja ciljeva Trećeg Rajha. SNB i OB se, dakle, mogu posmatrati i kao nacionalne, i kao imperijalne institucije. Otomanska imperija imala je više sličnosti sa Trećim Rajhom nego sa Srbijom, jer je okupirala veliku teritoriju i brojne suverene države koje je pokušavala da drži pod kontrolom. Posmatrajući Otomansku banku kao pandan SNB kao okupacijskoj ili imperijalnoj banci, sličnost je u tome što je njihov zadatak bio, između ostalog, da okupirane teritorije stave pod finansijsku kontrolu okupatora i da nametnu okupacijsku valutu. Otpor lokalnog stanovništva je i prema jednoj i prema drugoj bio veliki. Ako se, s druge strane, Otomanska banka uzme za parametar rada SNB kao centralne finansijske institucije države Srbije, sličnosti su u tome što su i jednu i drugu su osnovali i vodili stranci, što su obe prošle težak period zamene valute (Otomanska banka

Da bih odgovorio na brojna pitanja koja su me opsedala morao sam stoga da stupim na nepoznato tlo koje je imalo dva osnovna sastojka: istorijsku antropologiju, koja se više odnosi na pristup i metodološka rešenja, i finansijsku antropologiju, koja se više odnosi na tematiku ili oblast istraživanja. Oba sastojka su relativno zanemarena, gotovo nepoznata našoj antropološkoj zajednici.

Istorijska antropologija u toj je meri problematična i zapostavljena (inter)disciplina u Srbiji, da bi se sa mnogo osnova moglo postaviti pitanje o tome da li ona uopšte postoji. Ne možemo reći da nema vrednih pokušaja, pre svega istoričara, kako bi se ova disciplina razvila, ali su svi ti pokušaji, po meni, nedovoljni ukoliko nema odgovora druge strane koja je nazivom ove discipline prozvana: zajednice socio-kulturnih antropologa. Istorijska antropologija danas u Srbiji uglavnom predstavlja pokušaje (u izvesnom smislu "odbeglih") istoričara da se na osnovu historiografske građe bave antropološkim temama, trudeći se da primenjuju, onoliko koliko je to moguće, antropološki pristup.⁵ Antropolozi obično nisu zadovoljni nivoom antropoloških dostignuća tih pokušaja. Međutim, oni ne čine ništa kako bi se situacija u tom smislu popravila,

više puta), što su u obe bili veoma izraženi problemi nacionalnog pitanja, itd. Međutim, kako god posmatrali SNB, razlike između nje i OB su veoma velike. Otomanska banka je trajala 136 godina (od toga 75 godina je bila centralna banka), a Srpska narodna banka manje od četiri godine. Otomanska banka je prva centralna banka Otomanske imperije, dok je SNB jedna usputna epizoda u razvoju finansijskog sektora u Srbiji. Otomanska banka radila je i u periodima mira, dok je SNB radila samo za vreme rata, odnosno tokom okupacije. A da i ne govorimo o tome da se Otomanska imperija i Srbija ipak ne mogu porediti po veličini i složenosti. Najvažnija razlika, ako posmatramo SNB i OB kao nacionalne a ne kao imperijalne institucije je, dakle, u tome što je Otomanska banka radila dok je Otomanska imperija (kasnije Turska) bila suverena i nezavisna država, pa je OB radila u interesu te države, dok je Srpska narodna banka radila u vreme okupacije Srbije od strane Nemačke, pa je radila u interesu okupatora. S druge strane, OB se od SNB, kao imperijalne institucije, razlikuje po tome što je OB bila centralna institucija cele imperije, dok je SNB bila regionalna banka pod kontrolom centralne banke Trećeg rajha.

⁵ Razgovarajući sa jednim kolegom sa Instituta za istoriju jugoistočne Evrope u Gracu pre desetak godina, saznao sam da istorijska antropologija tada nije bila naročito popularna ni među istoričarima. Andrej Mitrović, tada svetski autoritet za period Drugog svetskog rata, odbio je da bude u komisiji za habilitaciju mog kolege, pravdajući se da on ne može da bude u komisiji pošto se ne smatra istorijskim antropologom, nego istoričarem, dok je moj kolega želeo da se predstavlja kao istorijski antropolog. Istorijska antropologija, osim što je drugačije i jače teorijski zasnovana od historiografije, više je okrenuta svakodnevnom životu ljudi i društvenim procesima, a manje političkoj i događajnoj istoriji. Isto tako, građa koju koriste istorijski antropolozi nije isključivo arhivska, već se kombinuje sa građom dobijenom iz različitih izvora (vidi Kalb, Marks and Tak 1996).

ne pružaju nikakav putokaz ili doprinos razvoju ovog naučnog "bastarda" sa velikim potencijalima. Mnogi će reći kako istorijska antropologija i nije projekat antropološke naučne zajednice, te da nema mnogo smisla unapređivati nešto što je možda od samog starta pogrešno ili nepotrebno, i na lošim temeljima formirano. Ipak, takvoj bi se konstataciji moglo štošta zameriti, i formalno i suštinski. Etnologija i antropologija danas je u Srbiji, čudnim spletom okolnosti, po odluci Ministarstva nauke formalno smeštena u istorijske naučne discipline. Ta činjenica ne mora da obavezuje, ali se prema njoj ne moramo odnositi ni kao prema grešci ili slučajnosti. Do pre par decenija etnološki radovi su, po građi koju su koristili, po metodologiji i temama, više ličili na radove iz istorijskih, nego na radove iz društvenih ili humanističkih nauka. Taj period razvoja discipline dao je mnogo toga dobrog ovoj nauci, te bi bilo šteta ne održati (istina, već prekinuti) kontinuitet sa klasičnim etnološkim radovima koji su se najvećim delom bazirali na istorijskoj građi i na istorijskom pristupu. S druge strane, teško je oteći se utisku da bi upravo okretanje antropologa istorijskim temama pomoglo prevazilaženju krize koja trenutno pogađa ovu humanističku disciplinu.⁶

Druga zapostavljena oblast istraživanja srpskih antropologa u kojoj bih, tragajući za objašnjenjima dedinog ponašanja, želeo da se oprobam, jeste finansijska antropologija. Postoji, sada već kontinuirano i prilično uspešno, interesovanje srpskih antropologa za ekonomsku antropologiju. Tu se, naročito u novije vreme, izdvajaju tri uže oblasti istraživanja: potrošnja, siva ekonomija i ekonomski nacionalizam (vidi, na primer, Đorđević 1912; takođe Erdei 2008; takođe Antonijević/Kovačević 2013; takođe Nedeljković 2011). Finansijska antropologija, osim posredno, npr. preko narativa o sticanju i bogaćenju (vidi npr. Kovačević 2007), izvan je oblasti interesovanja srpskih antropologa. Može samo da se pretpostavi zašto su antropolozi izbegavali ovu temu. Vero-

⁶ Ne može se reći da nema srpskih antropologa koji razmišljaju istoriografski, tj. koji bi u širem smislu mogli biti nazvani istorijskim antropolozima. Međutim, čak i oni malobrojni antropolozi koji su gotovo u potpunosti usmereni na proučavanje prošlosti, pretežno se oslanjaju na istorijsku građu drugog reda: na periodiku i štampu (vidi, npr. Velimirović 2012). Iako su takve studije često vrednije od mnogih klasičnih kako istoriografskih tako i antropoloških studija, one ne mogu doprineti tome da istoričari prihvate antropologe kao ravnopravne u pogledu poznavanja i razumevanja prošlosti. Dosledne istorijske antropologe koji analiziraju arhivsku građu sa antropoloških, a ne istoriografskih pozicija, možemo danas naći među istraživačima koji se bave regionalnom antropologijom (vidi, npr. Čupurdija 1997). I tada je, međutim, očigledno da se antropolozi teško odupiru privlačnosti istorijskih sadržaja, dozvoljavajući istoriografskoj građi da guši antropološku analizu i da je opterećuje onemogućavajući joj puni zamah. Tako umesto kvalitetne antropološke analize istorijske građe dobijamo "drugačije" istoriografske studije, ili istoriografske studije "niskog intenziteta", koje se teško mogu nazvati antropološkim.

vatno se smatra da je to izuzetno zahtevna tema ili oblast za čiju obradu je potrebno određeno ekonomsko predznanje. Osim toga, moguće je i da se pretpostavlja kako finansije ne nude mnogo građe za kulturološku analizu, te da antropolozi ne bi mogli da pruže značajniji doprinos u tom pogledu. Ukoliko su ove pretpostavke o razlozima za izbegavanje finansijskih tema tačne, možemo reći da ti razlozi počivaju na predrasudama. Finansijsko ponašanje jeste veoma obiman i zahtevan predmet naučnog proučavanja. Tačno je i to da je kulturološka kontekstualizacija tog segmenta društva prilično problematična. Međutim, ovaj aspekt društvenog života je istovremeno i veoma indikativan za razumevanje kulturnog obrasca i grupnih identiteta raznih vrsta i nivoa. Istovremeno, on nije znatno teži za obradu od mnogih drugih tema ili oblasti kojima se antropolozi u Srbiji već dugo, i to prilično uspešno i bez straha, bave (o istoriji antropoloških istraživanja finansija vidi više u Hart 2013).

Objedinjavajući istorijsko-antropološki pristup i finansijsko-antropološku tematiku, a izazvan ličnom pričom mog bliskog rođaka, da ne kažem "pretka", pokušaću da odgonetnem da li je, na koji način i u kojoj meri moguće posredno proučiti finansijsko ponašanje građana Srbije i građana okolnih zemalja koji su bili upućeni na srbijanski finansijski prostor tokom Drugog svetskog rata, što bi me dovelo do razumevanja, za sada još neobjašnjivog, postupka moga dede. Da li je i na koji način pojedinac u teškim vremenima II svetskog rata mogao adekvatno da odgovori finansijskim izazovima i da utiče na globalne finansijske procese? Traganje za odgovorima na postavljena pitanja logično me je vodilo u Arhiv Narodne banke Srbije u Beogradu, koji čuva građu Srpske narodne banke.⁷ Srpska narodna banka je bila centralna finansijska institucija Nedićeve Srbije, i bavila se svim poslovima koji su bili u vezi sa finansijama. Nadao sam se da ću tu moći da nađem razumljivu i upotrebljivu građu koja će mi omogućiti širi i dublji uvid u finansijsku "ideologiju" i prak-

⁷ Građa o Srpskoj narodnoj banci nalazi se u postupku arhivističke obrade, tako da su trenutna klasifikacija i postojeće obeležavanje dokumenata koje sam koristio podložni promeni. Prilikom navođenja izvora koristio sam se zato sledećim postupkom: navodio sam u svim slučajevima broj arhivske kutije i broj fascikle u kojima se nalazi dokument koji pominjem a, kada je to bilo bitno i moguće, navodio sam naziv dokumenta i/ili njegov opis, tačan datum i mesto njegovog nastanka, onog ko je pisao i kome je dokument bio upućen. Budući da sam koristio i one nosioce informacija koji nisu, strogo uzevši, dokumenti (različite prepiske, lična pisma, pribeležke, priznanice, nacрте ugovora ili pravilnika, neslužbene izjave, spiskove, razna interna obaveštenja i sl), te koji, kao takvi, nemaju standardnu formu i ne ispunjavaju određene zahteve (nema datuma ni potpisa autora, ne zna se kome su upućeni i zašto), podatke o njima sam dobijao posredno, putem upoređivanja sa drugim dokumentima. Zahvaljujem se ovom prilikom svim zaposlenim u arhivu Narodne banke Srbije, a naročito istoričarima Saši Iliću, Sonji Jerković i Vladimiru Bulajiću, na velikodušnoj pomoći i podršci tokom istraživanja.

su građana tadašnje Srbije. Pretpostavio sam da će na osnovu građe u ovom Arhivu biti moguće otkriti da li su i kako građani Srbije, i Srbi u okolnim zemljama, putem finansijskog ponašanja pokazivali svoja uverenja, shvatanja, verovanja, kulturne obrasce, predrasude i sl, odnosno kako su tadašnje okupacijske vlasti u Srbiji razumele prirodu finansijskog ponašanja stanovništva tadašnje Srbije. Koristeći se kvalitativnim i kvantitativnim pristupom tumačenju te građe, planirao sam da pokušam da bar delimično odgovorim na ta pitanja. Osim statističke obrade građe, koristiću se i diskurzivnom analizom, tamo gde to bude bilo moguće. To znači da ću prvenstveno tragati za građom koja sadrži nešto više informacija, tačnije više stavova i subjektivnih doživljaja, na osnovu koje je moguće donekle rekonstruisati identitete i kulturne predloške stanovnika tadašnje Srbije. Ukoliko takvu građu ne nađem, pokušaću da iz supoparnih izveštaja i podataka, čitanjem između redova i upoređivanje više vrsta dokumenata, dođem do nekog rezultata.

Zašto bi proučavanje trebalo da započne u arhivu Narodne banke Srbije, a ne u arhivu centralne banke Bugarske? Deda je u navedenom periodu živio na teritoriji okupiranoj od Bugarske, pa je na prvi pogled logično da se u arhivima države koja je nasledila tadašnjeg okupatora potraže odgovori o dedinom ponašanju. Budući da je deda bio Srbin, da je do početka Drugog svetskog rata bio državljanin Kraljevine Jugoslavije, da je sačuvao jugoslovenske dinare, verovatno i trgovao njima, da je po svemu sudeći, pošto je živio praktično na samoj granici sa Srbijom, održavao kontakte sa državljanima Srbije tokom Drugog svetskog rata, i da je nakon rata opet postao građanin Srbije i Jugoslavije, moglo bi se reći da je njegov slučaj pre deo (ili posledica) finansijskih procesa u tadašnjoj Srbiji, dakle procesa u nemačkoj okupacionoj zoni, nego deo procesa u tadašnjoj Bugarskoj. Takva hipoteza, međutim, zahteva proveru i u arhivima Bugarske. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se samo na osnovu srpskih arhivskih fondova osvetli naučni problem proizašao iz dedinog slučaja.

Ono što sam veoma brzo shvatio iz arhivske građe jeste da se drugovanje mog dede sa pomenutim novčanicama nije moralo prekinuti 1941. godine. Naime, iako je jugoslovenski dinar povučen iz upotrebe i prestao da bude legalno sredstvo plaćanja u oblasti u kojoj je deda živio, kao i u Srbiji uopšte, on je još uvek bio u upotrebi ilegalno, na crnom balkanskom tržištu, sve do kraja rata i uspostavljanja nove, komunističke vlasti i formiranja njihovog finansijskog sistema sa novom valutom 1945. godine. Nakon toga nisam naišao na podatke o nastavku života jugoslovenskih dinara ni u beloj, ni u crnoj zoni. Činjenica da su dedine novčanice vredele i tokom rata dodatno je proširivala vremenski okvir mog istraživanja i usmeravala moju pažnju i na "podzemlje". Da li je moj deda učestvovao u crnoberzijanskim poslovima? Da li to znači da je bio kriminalac? Šta je crnoberzijanstvo značilo u to vreme? Kako su crnu berzu percipirali obič-

ni ljudi, a kako organi vlasti? Koje su bile karakteristike tog crnog tržišta? Da bih na ta pitanja odgovorio morao sam dobro da proučim kontekst.⁸

Kontekst: u kakvim je uslovima deda čuvao novčanice?

Nakon aprilskog nemačko-jugoslovenskog rata, teritorija bivše Kraljevine Jugoslavije je podeljena na nekoliko novih država, odnosno neki delovi jugoslovenske teritorije su pripojeni drugim državama. U svrhu obezbeđenja vrednosti novca trebalo je izvršiti odvajanje novčaničnog opticaja na teritoriji Srbije od monetarnog haosa ili vakuuma koji je nastao političkom i monetarnom podelom teritorije bivše Narodne banke Kraljevine Jugoslavije u osam političkih, odnosno sedam novih monetarnih područja. Zbog toga je Naredbom Vojnog zapovednika u Srbiji o Srpskoj novčaničnoj banci od 29.05.1941. godine osnovana Srpska narodna banka (u daljem tekstu: SNB ili Banka). Na osnovu iste Naredbe dotadašnja Narodna banka Kraljevine Jugoslavije (NBKJ) stupila je u likvidaciju. SNB započela je sa radom 01.06.1941. godine. Srpskoj narodnoj banci stavljeno je u zadatak da se pomoću sredstava koja joj stoje na raspolaganju stara o obezbeđenju vrednosti monete, da reguliše i nadzire celokupni novčani promet i da odobrava kratkoročne kredite za privredno oprav-

⁸ Crna berza javlja se onda kada ne postoji potpuno liberalno "belo" tržište koje se rukovodi isključivo ekonomskim razlozima. Budući da nijedno tržište nije potpuno liberalno, crna berza je univerzalni i drevni fenomen. Crna berza predstavlja odgovor na restrikcije, namete ili zabrane svake vrste (o crnoj berzi vidi više u Feige 1990; takođe Beckert/Wehinger 2011). Ono za čime postoji interes, a što je zabranjeno ili nepristupačno u beloj zoni, dostupno je u crnoj zoni, odnosno može se u njoj nabaviti po znatno povoljnijim uslovima. Na osnovu toga moguće je steći utisak kako se crno tržište, za razliku od belog tržišta koje je dirigovano i služi interesima vladajućih slojeva u državi, rukovodi isključivo ekonomskim razlozima. To bi moglo da se kaže za jedan broj korisnika robe sa crnog tržišta, ali bi za samo crno tržište takvo određenje bilo u najmanju ruku neoprezno. Postojanje crne berze, osim što zadovoljava određene potrebe stanovnika, može da dovede do destabilizacije zvaničnog tržišta, uništavanja privrede, obezvredivanja zvanične valute i sl. Zato je crna berza pogodno sredstvo za opstrukciju, sabotazu i demontažu aktuelne vlasti u jednoj zemlji. Istovremeno, ono može biti iskorišćeno za smanjenje napetosti koje vlada na belom tržištu. Budući jako moćno i pogodno sredstvo, u svakoj zemlji i u svakom periodu različiti faktori pokušavaju da ostvare kontrolu nad crnim tržištem. Onaj ko kontroliše crnu berzu kontroliše u velikoj meri i belu berzu. To čak može biti i aktuelna vlast, koja želi da tajno utiče na neke finansijske procese, ali i razni drugi faktori: banke, organizovane kriminalne grupe, susedna zemlja itd. Kod proučavanja crnog tržišta važno je znati ko učestvuje u tom tržištu, ko na njega utiče, ko od njega ima koristi, kakav je odnos vlasti prema njemu, kakve se strategije koriste u cilju suzbijanja ili jačanja tog tržišta, kakve su posledice učestvovanja u tom tržištu, kakav je odnos belog i crnog tržišta itd.

dane ciljeve. U sastavu te nove banke, praktično, bila je i NBKJ u likvidaciji, kao i Zavod za izradu novčanica (Godišnji izveštaj Srpske narodne banke za 1941, str. 6-7).⁹

Zbog brzine kojom je trebalo izvršiti odvajanje novčaničnog opticaja na teritoriji Vojnog zapovednika u Srbiji nije svuda mogla odmah da se uspostavi devizna granica. To je značilo da će ona teritorija bivše Kraljevine Jugoslavije koja poslednja izvrši zamenu monete morati da primi u svoj opticaj najveću količinu novčanica bivše Narodne banke Kraljevine Jugoslavije. Prva je povlačenje jugoslovenskih novčanica iz opticaja izvršila Mađarska narodna banka na teritoriji Bačke i Baranje, budući da nije morala da kreira valutu ili monetu i da štampa nove novčanice, već je mogla da upotrebi novčanice (penge) koje su već bile u opticaju. Srbija je krenula druga u taj proces, zatim Hrvatska, da bi najkasnije ta zamena bila završena na teritoriji pod upravom Bugarske. Na teritoriji Srbije za nove novčanice SNB mogle su biti zamenjene samo one jugoslovenske novčanice koje su predstavljale sastavni deo opticaja te teritorije pre nemačko-jugoslovenskog rata. Oni podnosioci čije su novčanice unesene na teritoriju Srbije nakon rata nisu imali pravo na zamenu. Zamena je vršena tako da podnosioci ne pretrpe štetu, pa se zamena vršila po principu 1 : 1. U periodu od 4. juna do 21. novembra 1941. godine prvo se vršila zamena najvećih apoenā od 1.000 dinara, a zatim i manjih apoenā (kupira). Naknadna zamena novčanica, nakon postavljenih rokova za zamenu, vršena je samo izuzetno, u slučajevima kada podnosilac nije bio u mogućnosti da novčanice blagovremeno zameni. Naknadna zamena je tako odobravana izbeglicama sa teritorije bivše Jugoslavije, ukoliko su mogli podneti verodostojni dokaz da su novčanice poneli sa sobom. Rokovi su produžavani i zarobljenicima koji su novčanice slali svojim prijateljima i rođacima, kao i zarobljenicima koji su se sa novčanicama vraćali iz zarobljeništva (Isto; takođe Ugričić 2000, 101 i dalje).

Veliki broj ljudi pokušavao je da iskoristi novonastalu situaciju, te da profitira iz ove zamene. To je značilo da su finansijske institucije u Srbiji morale voditi računa da se jugoslovenski dinari ne unose sa teritorija koje su završile zamenu pre Srbije, i da se ne iznose dok se zamena ne završi na teritoriju koja je sa zamenom kasnila. Takvim mahinacijama organi vlasti u Srbiji morali su da stanu na put, a taj zadatak je poveren Srpskoj Narodnoj banci. Osim toga, morali su se sprečiti pokušaji da se strana valuta ilegalno unosi u Srbiju. Zbog finansijskih potreba Trećeg rajha trebalo je, takođe, oduzeti građanima drago

⁹ Na čelu Banke je bio guverner dr Milan Radosavljević, ali je sve odluke morao da verifikuje Jakobus Zengen, čovek sa veoma zvučnom i dugačkom titulom iz više delova, koja je naglašavala njegov status u regionalnoj sistematizaciji i njegove funkcije u globalnom finansijskom sistemu Trećeg Rajha: "delegat generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, Jakobus Zengen, viši ratni upravni savetnik, direktor pri Rajhsbanci".

kamenje, zlato, platinu, srebro, i zauzvrat im dati srpski okupacioni dinar. SNB je stoga organizovala sistem kontrole i zaštite srpskog finansijskog prostora. SNB nije bila jedina odgovorna institucija za kontrolu valuta i deviza u okupiranoj Srbiji, već je taj zadatak obavljala u saradnji sa još tri organa ili institucija: Visokim opunomoćenikom za privredu u Srbiji, Kreditnim kasama Rajha i Komandom za zaštitu deviza (Ugričić 2000, 97). U tom poslu učestvovala je donekle i policija (specijalna i kriminalna), s tim da je njihov doprinos borbi protiv crne berze deviza i valuta bio relativno skroman, naročito nakon 1941. godine.

Koji su mogli biti razlozi za sakrivanje novca, ili, koga su ljudi sa novčanicama poput dedinih mogli da se boje?

SNB je, da bi efikasno obavila povereni joj zadatak, morala da bude, i bila je, jako dobro obavještena o dešavanjima u gotovo svim segmentima društva. Drugi relevantni činioци u društvu su očekivali da banke ne samo pravilno percipiraju aktuelne procese, nego da ih i anticipiraju.¹⁰ Zbog toga se SNB nije oslanjala samo na izveštaje, naloge i obavještenja drugih nadležnih institucija. Samostalno je za svoje potrebe prikupljala informacije na osnovu kojih je sklapala relativno realnu i prilično detaljnu sliku situacije u Srbiji.

Uspeo sam na osnovu dokumenata da izdvojim nekoliko osnovnih strategija ili kanala putem kojih je SNB prikupljala informacije. Kao prvo, ona je bila pretplaćena na brojne časopise u zemlji i inostranstvu iz kojih je saznavala mnogo toga o privrednim merama u zemljama Evrope, ali i o stanju u zemlji (vidi arhivsku kutiju 235, fasciklu 11). Kao drugo, ona je od svojih filijala u unutrašnjosti dobijala detaljne osmodnevne izveštaje o lokalnim društvenim procesima (privreda, finansije, crna berza itd) (235/6). Kao treće, ona je preko svojih honorarnih činovnika, od kojih su neki radili kao policijski inspektori, pratila šta se sve dešava na "ulici" i po gradovima po unutrašnjosti; oni su praktično radili kao špijuni ili agenti čiji je zadatak bio da otkrivaju i prate

¹⁰ U dokumentima nalazimo primer Prve hrvatske štedionice u Zemunu, koja je izgubila veliki iznos novca zato što nije na vreme saznala da će Zemun biti pripojen Hrvatskoj. Zbog razlike u rokovima za zamenu starih novčanica u Hrvatskoj i Srbiji, Prvoj hrvatskoj štedionici u Zemunu su prilikom pripojenja Zemuna Nezavisnoj državi Hrvatskoj ostala znatna novčana sredstva u jugoslovenskim dinarima, koja se u NDH više nisu mogla zameniti. Iako su se rukovodioci te banke kasnije žalili da je novac ova banka izgubila zbog političkih promena, a ne zbog svoje pogrešne politike, i molili nemačku komandu u Srbiji da im novac zameni, visoki komesar pri SNB smatrao je da je Prva hrvatska štedionica takve stvari morala da zna i da shodno tome deluje, te nije uvažio molbu (316/3).

ono što je nedostupno bilo kakvim institucionalnim oblicima monitoringa i kontrole (315-1/6). Kao četvrto, njeni honorarni činovnici su isledivali osumnjičene za finansijske prekršaje; tokom isledivanja dobijali su mnoge vredne informacije (315/1, 316). Kao peto, budući da je bila privilegovana institucija kada su bili u pitanju kapitalni finansijski poslovi (zamena starog novca, zamena domaće za stranu valutu, davanje zajma državi itd), SNB je mogla, a to je često i činila, da traži od svojih klijenata dodatne informacije koje su oni morali da joj daju.¹¹ Tako je ona stvarala, nezavisno ili u saradnji sa drugim institucijama, svoju bazu podataka, čijom manipulacijom je mogla da stekne u izvesnoj meri povlašćen položaj u društvu, da iz toga izvlači benefite i da tako stiče kontrolu.¹²

Svi građani Srbije bili su u finansijskom smislu izloženi naročito dvema odredbama. Osim ograničavanja perioda u kome treba da bude izvršena zamena starog jugoslovenskog novca, građani su bili izloženi i ograničenju u raspolaganju novcem: postojala je zabrana tezaursiranja novca i zlata, tj postojala je obaveza ulaganja gotovog novca kod banke (Ugričić, nav. delo, 133). Ove dve odredbe ili pravila građani su teško podnosili, pa su na razne načine pokušavali da ove odredbe izbegnu. Čuvanje gotovog novca kod kuće obezbeđivalo je izvesnu slobodu i sigurnost¹³, a naknadna i nelegalna zamena starog novca omogućavala je razne vrste dodatnih prihoda i davala veći broj opcija ukoliko se politički procesi ponovo okrenu i zauzmu drugačiji kurs (ukoliko se Kraljevina Jugoslavija obnovi, na primer). Mnogi građani koji su pokušali da izbeg-

¹¹ Dana 13. jula 1942. godine činovniku SNB je bilo sumnjivo što jedno lice već više puta menja rajhsmarke za dinare, pa ga je pozvao na razgovor na kome je od njega tražio dodatne informacije. Ispostavilo se tokom razgovora da se radi o švercu (316/3).

¹² SNB je za takav zadatak bila sposobna jer je imala dobru društvenu poziciju, povoljan spisak delatnosti, veliki radijus delovanja, dobro obučeni personal i razvijenu strukturu. Sledeći resursi su omogućavali SNB da kvalitetno obavlja funkciju obaveštajne agencije: 1) stalan kontakt sa inostranstvom, što joj je davalo dobar uvid u funkcionisanje drugih država; 2) veliki broj zaposlenih, što joj je omogućavalo obradu velikog broja podataka; 3) jaka obrazovna struktura zaposlenih, sa dobrim znanjem stranih jezika, što je omogućavalo širinu i dubinu uvida u aktuelne procese; 4) zaposleni su bili iz svih krajeva bivše Jugoslavije (pošto je SNB nasledila personal od NBKJ) što je širilo perspektivu i omogućavalo bolje razumevanja lokalnih ili regionalnih konteksta; 5) relativno velika finansijska sredstva za istraživanje na raspolaganju; 6) preko filijala prisutnost na teritoriji cele Srbije; 7) obavljanje poslova sa izbeglicama, koji su bili nosioci vrednih informacija; 8) monopol na mnoge poslove (npr, preko nje su morali da idu svi devizni poslovi).

¹³ U jednom izveštaju se pominje kako je jedan čovek kupovao austrijske zlatnike "u svrhu čuvanja i obezbeđenja sebe", što je predstavljalo negativnu kvalifikaciju i ponašanje koje treba sankcionisati (316/3).

nu ili zaobidu ove propise su zato bili hvatani i procesuirani. Imamo tri osnovne vrste finansijskog kriminala najnižeg nivoa tokom rata: kao prvo, tezaurisiranje, kako novca tako i zlata ili platine, kao drugo, manipulacija starim jugoslovenskim novčanicama i, kao treće, manipulacija stranom valutom.

Budući da je crna berza valuta i deviza postala ozbiljan problem po privredu okupirane Srbije već 1941. godine, a potrebe Rajha za opipljivim vrednostima zarad finansiranja rata koje su mogle da se oduzmu od stanovništva postajale sve veće, došlo se do zaključka da je neophodno centralizovati borbu protiv valutno-devizne crne berze. Zato je 1. februara 1942. godine formirana Valutno devizna kontrolno hvatačka grupa, koja je bila u sastavu i Srpske narodne banke i Komande za zaštitu deviza, kojoj je neposredno bila potčinjena. Ta grupa bila je formirana, kako stoji u njenom osnivačkom aktu, "sa zadatkom da na terenu kontroliše i suzbija rad crnoberzijanaca valuta i deviza" (316/3). Iako je naloge za rad "dobijala od Devizne zaštitne komande, ona je i sama, po sopstvenoj inicijativi, a u saglasnosti sa šefom Devizne zaštitne komande, preduzimala potrebne mere na terenu".¹⁴

Pravni status ove hvatačke grupe bio je relativno zamršen. Naime, oni su bili pod upravom Devizne zaštitne komande. Devizna zaštitna komanda, opet, bila je nemački vojni organ pri SNB. Sve izveštaje rukovodilac grupe slao je DZK, dok je godišnje finansijske izveštaje, kao i molbe za dodelu novih sred-

¹⁴ Grupa je, prema jednom spisku iz 1943. godine, imala oko 15 stalnih članova i veliki broj "poverenika" (saradnika, doušnika, prijavljivača, potkazivača) (315-2/8). Članovi grupe imali su obezbeđene redovne mesečne prihode od minimum 2.500 dinara, tako da su uz njihove redovne i vanredne prihode koje su primali kao honorarni činovnici Banke mesečno zarađivali između 8.000 i 10.000 dinara. To je za ono vreme bila prilično velika suma. Tokom 1943. godine dodatne nagrade ili prihodi koje su članovi grupe mogli dobiti kretali su se od 1.500 do 2.500 dinara, što je zavisilo od: a) posla koji su obavljali, vrednoće, urednosti i tačnosti na poslu, i b) materijalnog stanja (315-2/8). Rukovodilac ("starešina") grupe bio je policijski komesar i honorarni činovnik Banke, Bogdan Litričin.

Izvori za proučavanje rada ove grupe nalaze se u fondu Arhiva Narodne banke broj 1/II, Srpska narodna banka 1941-1945, kutije 315-1, 315-2 i 316. Sledeći dokumenti se odnose na rad ove grupe:

- 1) izveštaj o radu grupe za 1942. godinu (kutija 316, fascikla 3)
- 2) izveštaj o radu grupe za 1943. godinu (315-2/8)
- 3) priznanice o isplatama honorara grupi (315-2/8)
- 4) zapisnici sa saslušanja okrivljenih (315-1, 316)
- 5) izveštaji rukovodioca grupe Deviznoj zaštitnoj komandi (315-1, 316)
- 6) razna prepiska o tekućim pitanjima između rukovodioca grupe i nadležnih (315-1, 315-2, 316)

Izvori na osnovu kojih je moguće posredno pratiti rad grupe ili upoređivati rad grupe sa radom drugih faktora važnim za valutno-deviznu kontrolu mogu se naći u kutijama 235, 271, 282, 314, 317, 318, 319 i 320.

stava, slao guverneru SNB, ili samo SNB. Kada su u pitanju predlozi za promenu načina rada koje je rukovodilac grupe slao nadležnima, oni su bili adresovani i na DZK i na SNB.¹⁵

I pre formiranja hvatačke grupe Banka i okupacione vlasti vršile su hvatanje finansijskih prekršilaca i vršile njihovo isleđivanje, ali je sa formiranjem te grupe taj posao postao konstantan, efikasan i sa standardizovanom procedurom. Do tada su postojale izvesne nedoumice kako u vezi sa procedurom, tako i u vezi sa kompetencijama u pogledu obavljanja tog posla.¹⁶

U periodu dok je hvatačka grupa bila aktivna, od 19.02.1942. do 05.11.1944, moguće je naći dokumentaciju za 245 slučajeva hvatanja različitih grupa ili pojedinaca koji su pričinjavali štetu privredi tadašnje Srbije i obarali vrednost njene valute. Osnovni izvori za statističku obradu ovih slučajeva predstavljaju priznanice za isplatu nagrade hvatačkoj grupi za izvršenje svakog konkretnog zadatka. Na tim priznanicama stoje vrlo vredni podaci: kada, od koga, koliko i koje valute ili vrednosti je oduzeto, odakle je prekršilac, ko je potkazivač (*anzeiger*), koliko procenata odnosno koju sumu dobija potkazivač, i koliki procenat odnosno koliku sumu dobija hvatačka grupa. Na priznanicama ponekad stoje i neke dodatne informacije, dopisane rukom od strane nemačkih organa, koji dodatno pojašnjavaju ili dopunjuju sliku svakog slučaja. Tako, na primer, na pojedinim priznanicama stoji objašnjenje zašto je isplaćena manja nagrada od propisane, odnosno informacija da su potkazivači tražili dodatnih dva procenta za nagradu. Sve priznanice su na nemačkom je-

¹⁵ Devizna zaštitna komanda ili Komanda za zaštitu deviza (*Devisenschutzkommand*; u daljem tekstu DZK) bila je vojna jedinica sastavljena od probраних SS oficira, sa zadatkom da kontroliše devizne transakcije u zemljama okupiranim od strane nacističke Nemačke tokom Drugog svetskog rata. Iako se formalno bavila finansijskim poslovima (monitoringom valutnih depozita, finansijskih instrumenata i plemenitih metala), u praksi se ona bavila pljačkom svega za šta je mislila da ima vrednost. Vršili su inspekciju sefova, a novčanice, zlato, platinu, srebro, drago kamenje i umetničke predmete nađene kod građana oduzimali su i stavljali na račune kontrolisane od strane nemačkih vlasti. Ova organizacija je bila podržana od strane male armije potkazivača, doušnika, informanata. Kada je postalo jasno da će nacisti doživeti poraz u ratu, akcije ove jedinice postale su brutalne (vidi Aalders 2004, 37-39; takođe Ugričić nav. delo). U Srbiji je na čelu ove jedinice bio viši carinski inspektor (*oberzollinspektor*) Sak, a zamenik mu je bio carinski inspektor Vagner; u dokumentima se još javlja i ime carinskog inspektora Gecea.

¹⁶ U izveštaju od 14.1.1941, u kojem se govori kako je krivična policija uz pomoć doušnika otkrila i zaplenila nelegalnih 5.600.000 jugoslovenskih dinara u apoenima od 50 dinara u nekom preduzeću, predstavnici policije pokazuju da nisu sigurni da li se za to dobija potkazivačka nagrada, pa mole SNB i DZK da im jave (320/Jevremović). To dokazuje da nisu imali dovoljno iskustva sa tim, i da nisu znali proceduru, odnosno da procedura nije bila utvrđena.

ziku, pa može da se pretpostavi da su donete iz Nemačke ili da su rađene po obrascu iz Nemačke, odnosno da su se koristile na svim okupiranim teritorijama u Evropi.

Pored ovog izvora, u dokumentaciji je moguće naći i zapisnike sa saslušanja osumnjičenih za finansijski kriminal. U njima se može naći više podataka o prekršiocu, ali i o celokupnoj društvenoj situaciji u to vreme. Izvestan broj zapisnika koji imaju standardnu formu (isti broj i tip pitanja za svakog saslušavanog, uz male varijacije) postoji i na srpskom i na nemačkom jeziku. Iako znatno bogatiji kao izvor od priznanica, ni zapisnici ne omogućavaju sklapanje potpune slike, pa se za dodatnim objašnjenjima mora posegnuti i na nekim drugim stranama.

Kod svake akcije hvatanja osoba koja su počinila valutno-devizni prekršaj bila je utvrđena visina nagrade koju dobijaju hvatači i potkazivač ili doušnik. Tačnije, postojale su skale procenata nagrade; značaj i značenje svakog tipa transakcije i svake valute bili su izraženi u posebnoj visini procenta nagrade za otkrivanje, hvatanje i zaplenu. Viši procenat nagrade išao je potkazivaču, a niži procenat išao je u budžet hvatačke grupe. Procenti nagrade su se razlikovali u zavisnosti od perioda u kome je zaplena izvršena (kako se bližio kraj rata tako se potreba za oduzimanjem nekih vrednosti povećavala, dok su se opasnost ili šteta od pojedinih postupaka smanjivale), u zavisnosti od iznosa koji je oduzet (ponekad, što je bio veći iznos oduzetog novca to je bio manji procenat nagrade), u zavisnosti od načina na koji je oduzet (ukoliko je novac otkrio i oduzeo nemački vojnik, on ne bi mogao da računa na nagradu), i u zavisnosti od valute koja je otkrivena (svaka valuta je imala drugačiju vrednost i drugačije značenje za okupacione vlasti).

Težinu nekog dela, odnosno vrednost neke valute, možemo procenjivati na osnovu tri pokazatelja: na osnovu razlike između zvaničnog i crnog kursa za određenu valutu, na osnovu visine nagrade za hvatanje počinioca i na osnovu visine kazne za počinioca. Razlika u kursevima je zanimljivo merilo i ne donosi uvek jednoznačnu poruku: najčešće su se tokom rata menjali stari jugoslovenski dinari (koji su se na početku rata zvanično menjali za srpski dinar u odnosu 1:1, dok su kasnije na crno išli po kursu od 550-780 srpskih dinara za 1000 jugoslovenskih dinara; zvanično se nisu mogli menjati) i hrvatske kune (koje su se zvanično menjale za srpski dinar po kursu 1:1, a na crno 100 kuna za 133 dinara), dok su najpoželjniji bili napoleondori koji su zvanično išli za 323 dinara, a na crno su se, u zavisnosti od mnogih okolnosti, menjali za tri do šest puta veću sumu (iznos se kretao do 1850 dsrpskih dinara za jedan napoleondor; o vrednostima na crnoj berzi vidi 318 E 41/41 COE; o zvaničnom kursu vidi Ugričić, nav. delo, 132). Dakle, za vlasti su jugoslovenski dinari bili bezvredni ili, u najboljem slučaju nepostojeći, a za građane prilično vredni; bili bi još vredniji da kazne za njihovo držanje i puštanje u promet nisu bile velike. Hrvatska kuna je za 33% bila vrednija na crno, dok su napoleondori bili tri

do šest puta vredniji na crnom tržištu. Krajem 1943. godine za američki dolar se na crnom tržištu moglo dobiti 40 puta više srpskih dinara nego ukoliko se ta valuta menja u banci. Ovi nam podaci govore dve stvari. Prvo, da je razlika između želja i interesa vlasti, s jedne strane, i ekonomske realnosti, s druge strane, bila ogromna. Drugo, da su građani, a posebno učesnici u crnoj berzi, bili dobro informisani i da su pomno pratili dešavanja na ratištima širom sveta, u skladu sa čime su menjali svoja finansijska uverenja i navike.

Kazne za određena dela teško je utvrditi iz nekoliko razloga. Kao prvo, postojale su brojne okolnosti koje su se uzimale u obzir prilikom kažnjavanja, tako da kazna nije bila uvek jednako srazmerna vrsti dela ili količini zaplenjene valute. Osim toga, ponekad je bilo teško mašinom otkucati sve vrste valuta koje su oduzete od jednog lica ili jedne grupe, pa su službenici te podatke često pisali rukom; rukopis je, pisan na nemačkom, prilično nečitak, što otežava, nekad i onemogućava, poređenje odnosa između količine oduzete valute i visine kazne. I, što je najvažnije, kazne su određivane ponekad po glavi prekršioaca, a ne po delu, mada ima i slučajeva gde su se kazne, tamo gde je počinitelj isti, zbrajale. U slučajevima kada je jedan prekršilac imao kod sebe veći broj različitih valuta, on je bio kažnjen po više osnova i određivana mu je jedna ukupna kazna za to, u koju su bile ukalkulisane pojedinačne kazne za svaku svaku oduzetu valutu. Izračunavanje odnosa između kazne i količine oduzetog novca u tim slučajevima nije nimalo lako, ponekad je skoro nemoguće. Mnogo je jednostavnije analizirati visinu nagrade za potkazivače.

Nagrada se određivala tako što su hvatači i potkazivači dobijali određeni procenat od zaplenjenog novca. Procenti nagrade su se, koliko sam mogao da utvrdim, određivali na osnovu dva kriterijuma: prvi kriterijum se zasnivao na opasnosti ili štetnosti od distribuiranja određene valute, kao i od učestalosti tog tipa prekršaja (hrvatske kune i mađarske penge su se najčešće švercovale, pa su akcije koje su se završavale njihovom zaplenom visoko vrednovane), a drugi kriterijum je bio konkretna dobit Banke i okupacionih snaga, tj zasnivao se na objektivnoj vrednosti zaplenjenog blaga (najveći procenat su zato nosile zaplene zlata i platine, dok su zaplene dinara nosile najmanje procenata). Vremenom su se ti procenti i njihovi odnosi menjali, a u zavisnosti od stanja na crnom tržištu.¹⁷

¹⁷ Početkom rada hvatačke grupe bili su utvrđeni sledeći procenti nagrade od zaplenjene sume: za hvatanje osobe koja tezurira srpske dinare, odnos između procenata koji dobijaju potkazivač, s jedne, i hvatačka grupa, s druge strane, bio je 8%:4% od zaplenjene sume; za hvatanje osobe koja je prodavala jugoslovenske dinare odnos procenata je bio 6%:3%; za prodaju ili kupovinu strane valute bio je 10:5; za hvatanje trgovaca zlatom i platinom procenti su bili 15 i 7 procenata. Kasnije, procenti su promenjeni; neki su povećani, a neki smanjeni, u zavisnosti od želje okupacijskih vlasti da dođu do nekih vrednosti, i u zavisnosti od smanjenja rizika od unošenja nekih deviza. Tako je za hvatanje prodavaca i kupaca kuna i penga procenat nagrade, što se u dokumentima može

Prva isplata nagrade bila je 19. februara 1942, a poslednja 5. septembra 1944. godine. Najviša nagrada isplaćena je 09.04.1942. godine, kada je zaplenjena velika količina zlatnika, rajhsmaraka, lira, šilinga i funti; nagrada je iznosila 70.000 dinara, koju su, prema utvrđenim procentima, podelili potkazivač i hvatačka grupa (potkazivač je dobio 47.000 a hvatačka grupa 23.000 dinara). Najniži iznos nagrade je bio 6 dinara, a isplaćen je za oduzimanje 5 albanskih franka 28.7.1942. godine. U izveštaju o radu hvatačke grupe Deviznoj zaštitnoj komandi krajem 1943. godine, starešina hvatačke grupe, Bogdan Litričin, predlagao je da se procenti za zaplenu deviza i zlata još povećaju (tada su procenti za zlato bili 40:20%), jer potkazivači "isključivo rade za nagradu, a nikako iz nekakvih idealnih pobuda da pripomognu interesima Srpske Narodne banke ili tome slično..." (315-2/8). Njegov predlog je bio da se pored utvrđenih procenata za nagradu, doda još onoliko koliko je potrebno da ukupna nagrada bude u iznosu od 5% vrednosti zaplenjenih valuta i deviza koju oni imaju na crnoj berzi, tj u slobodnoj prodaji. To znači da je predlagao da se visine nagrade povećaju do iznosa koji bi poverenici dobili i ukoliko bi posredovali pri prodaji deviza i zlata na crnoj berzi. Na taj način Litričin savetuje komandi da prihvati finansijsku realnost, i obznanjuje da crno tržište diktira uslove i utiče na belo tržište.¹⁸

Unutar hvatačke grupe odnosi nisu uvek bili sjajni, a problem je najčešće bio raspodela dobijenog novca. Članovi grupe su se u jednom slučaju žalili šefu DZK Saku na ponašanje starešine grupe, na šta je starešina hvatačke grupe izneo dokaze po kojima se vidi da su žalbe nezadovoljnih članova neosnovane. Osim toga, u dokumentaciji se može naići na više molbi potkazivača Srpskoj narodnoj banci, tj Deviznoj zaštitnoj komandi, da im se isplati obećana nagrada (ponekad je isplata kasnila mesecima), kao i da im se pokriju troškovi, kako bi mogli i dalje efikasno da rade (315-1/6, 315-2/8).

uočiti počevši od maja 1943. godine, porastao, pa je potkazivač dobijao 15, a hvatačka grupa 5 procenata. Za dolare, turske lire, albanske leke, rajhsmarke i kasenshajne (*kasenschein*) visina i odnos procenata ostao je 10%:5%. U avgustu 1943, međutim, kune su se vratile na 10%:5%, dok su penge ostale na višem kursu i išle za 15%:7%. Za zlato i platinu iznosi su se povećali prvo na 20%:7%, i to, po svemu sudeći tokom aprila 1942. godine, a zatim, verovatno u junu 1943, pošto se od tada u dokumentima nailazi na potvrdu toga, na 40%:20%. Jedno vreme se procenat nagrade za hvatanje trgovaca dinarima smanjila na 4%:2%, da bi se zatim vratio na 6%:3%.

¹⁸ Tokom 1942. godine na ime nagrada, hvatačka grupa je primila 382.265 dinara (316/3), dok je 1943. isplaćeno 454.398 dinara (315-2/8). S obzirom da je grupa počela sa radom u februaru 1942. godine, da je, dakle, tokom 1942. radila jedan mesec kraće, razlika između prihoda ove dve godine nije preterano velika. Izveštaj za 1944. godinu ne postoji, jer je oslobođenje Beograda onemogućilo dovršenje "fiskalne godine". Troškovi grupe su bili takođe veliki: 1942. iznosili su 109.347, a 1943. godine - 90.574 dinara. Druge godine rada, 1943, na ime nagrada poverenicima isplaćeno je 1.099.825 dinara; više nego duplo više nego što je otišlo hvatačkoj grupi u istom periodu.

Tokom 1943. godine glavna opasnost je, po vrednosti oduzete robe, dolazila od kupovine kuna, zatim od tezaursanja srpskih dinara, a na trećem mestu bila je nelegalna zamena starih jugoslovenskih dinara. Omiljeni zlatnici srpskih građana bili su napoleondori od 20 francuskih franaka, iza kojih su išle turske lire u zlatu, austrijski zlatnici, funte u zlatu itd. Tokom 1941. i 1942. jako je bio razvijen i šverc kasenšajnama (novac kreditnih kasa Rajha). To je bio novac koji su Nemci štampali isključivo za upotrebu u okupiranim zemljama od 1939. do 1945, dok su unutar Nemačke zadržavali svoju marku. Marke se nisu smele koristiti na okupiranom području, a kasenšajni se nisu smeli koristiti u Nemačkoj. Posle nekog vremena, tokom februara 1942. godine, kasenšajni su povučeni iz upotrebe u Srbiji, a tokom juna iste godine je naređena zamena kasenšajna za srpske dinare (Ugričić, nav. delo, 121). Međutim, oni su i dalje cirkulisali srpskim prostorom.¹⁹

Novac je oduziman od svih koji su nalazili na teritoriji Srbije, pa čak i od nemačkih vojnika. U ove mahinacije čak su bili, iako retko, uključeni i služitelji SNB.²⁰ Postoji svedočanstvo da je jedan služitelj 16.09.1941. kažnjen od strane guvernera gubitkom jednomesečnih "prinadležnosti" zbog učešća u "nedozvoljenoj trgovini u cilju zarade sa starim jugoslovenskim novčanicama povučenim iz opticaja, s tim da se penzionise čim navršši 10 godina stalne službe" (271/10). U nekoliko saslušanja osumnjičeni su optuživali izvesne bančine činovnike za saučesništvo, ali nema dokaza o tome da su ti navodi bili istiniti. Bančini činovnici su mogli biti optuživani iz tri razloga. Kao prvo, moguće je da se njihovo ime javlja zbog toga što su oni učestvovali u akciji hvata-

¹⁹ Sledeće valute i vrednosti su najčešće cirkulisale na prostoru tadašnje Srbije: hrvatske kune, mađarske penge, albanski leci, bugarski levi, nemačke marke (kasenšajni), italijanske lire, grčke drahme, turske lire u zlatu, engleske funte u zlatu, francuski franci u zlatu (napoleondori u zlatu od 10 i 20 franaka), austrijske krune u zlatu, jugoslovenski dinari, jugoslovenski dinari u zlatu, srpski dinari, zlato, platina. Lični nakit koji bi bio nađen kod ljudi nije oduziman, ali je oduziman nakit do koga se došlo kupovinom na crnom tržištu (315-2/8).

²⁰ Unutar Banke je postojala jasno definisana stratifikacija: postojali su različiti slojevi službenika koji su imali različit status. U dokumentu kojim se personalnom odeljenju objašnjava koga treba staviti na platni spisak, od 14.06.1941, pojavljuje se sledeća podela: činovnici, stručni tehnički službenici, služitelji, honorarni službenici i nadničari (282/13). Po spiskovima zaposlenih, međutim, ispada da je stratifikacija bila još složenija, tako da su zaposleni bili podeljeni na: upravnike filijala, pomoćnike upravnika, više činovnike, činovnike, činovnike pripravnike, služitelje, stručne tehničke službenike, honorarne službenike, privremene služitelje, ložače, volontere i nadničare (271/10). Pored toga, nalazimo i brojačice novca, daktilografkinje i učenike. Banka je zapošljavala odrasle osobe muškog pola između 21 i 30 godina starosti, dok su ženske osobe mogle da budu zaposlene nakon osamnaeste godine života; učenici su se mogli primati ukoliko su napunili 15 godina života (271/17).

nja kao ubačeni elementi, pa optuženi nisu znali da je reč o agentima, Kao drugo, moguće je da su optuženi znali da su im činovnici Banke "napakovali" slučaj, pa su hteli da im se osvete i optuže ih kao saučesnike. Kao treće, nije isključeno da su neki od njih zaista i bili saučesnici prekršiocima.

Koliko su potkazivači bili važni pokazuje i činjenica da je procenat uspešnih otkrivanja i hvatanja prekršioca bio mnogo veći kada su bili uključeni potkazivači, nego kada je hvatačka grupa radila sama. Po dokumentaciji koja prati visinu nagrada za hvatanje prekršilaca valutno-deviznih propisa vidi se da su u samo 8 slučajeva pripadnici policije (kriminalne i specijalne) uspeli da zaplene švercovane devize, tezaursane dinare ili zlato, i tada je nagrada namenjena potkazivačima išla policijskoj upravi, u nešto većem procentu nego da je neki pojedinac bio doušnik. Hvatačka grupa samostalno je uspela da uhvati prekršioce u jedva 11 slučajaja, i u tom slučaju je nagrada je išla samo hvatačkoj grupi, sa povišenom skalom procenata (umesto 5% - 7,5%, i umesto 7% - 11%). U tri slučajaja vojnici Rajha su uhvatili prekršioce, i tada nagrada nije dodeljivana. Sve ostalo, 223 slučajaja, rešeno je uz pomoć potkazivača. Analizom priznanica može se utvrditi da je bilo 77 potkazivača širom Srbije (samo dve žene i četiri pripadnika nemačke manjine). Od pomenutog broja potkazivača redovno i više puta uspešno bilo je 25 potkazivača; jedan potkazivač je bio uspešan u čak 47 slučajaja, drugi u 22, a treći u 13 slučajaja (315-2/8). To je značilo da su oni stekli čitavo bogatstvo baveći se ovim zanimanjem. Može se zaključiti da je za samo 17 potkazivača potkazivanje bila, u izvesnom smislu, profesija ili alternativni izvor prihoda: toliko njih je imalo više od dva potkazivanja. Oni su verovatno pratili šta se dešava na ulici, aktivno se uključivali u proces potrage i namerno potkazivali ljude.²¹

²¹ Za ostale možemo samo da pretpostavljamo zašto su nekoga potkazali. Na osnovu dokumenata moguće je izdvojiti nekoliko osnovnih razloga. Kao prvo, neki su oдали ljude koji švercuju valute zbog toga što su i sami uhvaćeni u toj raboti, te su ucenjeni od strane policije da pomognu da se uhvati cela grupa i prekine lanac šverca. To se, recimo, može pretpostaviti na osnovu toga što u dokumentima, hronološki, prvo nailazimo na predmet u kome su oni osumnjičeni za nedozvoljene radnje, a zatim na dokumente u kojima se oni javljaju kao potkazivači (316/3). Kao drugo, neki su slučajno nabasali na šverc i, plašeći se da ne budu povezani sa tim, prijavili slučaj policiji. Kao treće, neki su bili oštećeni ili zakinuti od strane švercera, pa su odlučili da se osvete tako što će ih prijaviti. Iz zapisnika se vidi da su se mnogi pravdali da oni nisu ništa učinili, nego da im je ceo slučaj namestio neko da bi im se osvetio (316/2). Kao četvrto, neki su ostali bez ikakve mogućnosti zarade, a time i dovedeni do ivice egzistencije, pa su se odlučili da na ovaj način dođu do sredstava za preživljavanje. Nije isključeno da su se mnogima od njih kriminalci kasnije osvetili za potkazivanje, jer postoje dokazi da je bilo pretnji upućenih čak i članovima hvatačke grupe. Hvatačka grupa je jako vodila računa o konspiraciji, tako da je tajnost identiteta učesnika bila zagarantovana.

Broj potkazivača naveden u priznanicama, međutim, verovatno nije konačan. Naime u raznoj prepisci između hvatačke grupe i DZK otkrivaju se imena potkazivača kojih nema na priznanicama. Jedno od objašnjenja može se naći u retkim ugovorima (našao sam samo jedan) koje su potkazivači međusobno sklapali a u vezi sa podelom nagrade od potkazivanja. To znači da je ukupni broj potkazivača veći od onog koji se može naći u priznanicama: neki se nisu pokazivali, tj. nagrada je dodeljivana glavnom potkazivaču, a on je dalje delio svojim pomagačima. U jednom, rukom pisanom, ugovoru od 7.03.1942. godine, potkazivač se obavezuje da će 50% nagrade koju bude dobio ustupiti činovniku Državne Hipotekarne banke, zato što su zajedno radili na slučaju otkrivanja i hvatanja počinioca valutno-deviznog prekršaja (315-2/8).²² Onaj koji se obavezuje da će deo nagrade dati saradniku nalazi se na spisku, dok njegov saradnik koji se na ovaj način osigurao nije na njemu prisutan.

Povremeno je dolazilo do sukoba između hvatačke grupe, naročito njihovog rukovodioca Litričina, i pojedinih poverenika (potkazivača) koji su, po svemu sudeći, želeli da iskoriste svoju povoljniju poziciju i da pri hvatanju švercera rade i u sopstvenu korist ne oslanjajući se samo na nagradu. Tako je u oktobru 1942. došlo do afere koja je ozbiljno pretela da dovede u pitanje opstanak hvatačke grupe. Naime, dvojica poverenika koji su uhvaćeni u nedozvoljenim radnjama u valutno-deviznim poslovima smislila su zaveru čiji je cilj bio svrgavanje i diskreditacija starešine hvatačke grupe, Litričina. Oni su poturili nadležnima priču kako je Litričin preko drugih poverenika pokušao da za račun Draže Mihajlovića izvrši neke transakcije. Na pomen Draže Mihajlovića Nemci su uvek jako brzo reagovali pokušavajući da spreče svaku mogućnost da se on na bilo koji način okoristi. Raspetljavanje tog slučaja bilo je veoma složeno, jer na kraju nije bilo jasno da li su obe grupe, ili samo jedna, pokušale da izvuku neku ličnu korist od toga. Izgleda da hvatačka grupa nije imala mnogo poverenja u svoje poverenike, te da je uvek sumnjala da oni, pored rada za hvatačku grupu, izvlače određenu korist i za sebe. Zato su i poverenici uvek bili pod prismotrom, a često su im bili pretresani i stanovi. Neki

vana. Međutim, uhapšeni su uvek mogli da pretpostave ko je izdajica ili potkazivač, tako da njihova sigurnost nikada nije bila apsolutna.

²² Potkazivači su imali obezbeđena sredstva kojima bi se u čaršiji mogli predstaviti kao stvarni kupci ili prodavci valuta. Oni su na taj način izazivali prekršioce i aktivno tragali za klijentima koje bi kasnije potkazali. Postoji zahtev Glavnoj direkciji SNB od 18.09.1942, u kome Litričin moli za dodatna sredstva. On kaže da preko poverenika N.N. hvatačka grupa prodaje 5.000.000 jugoslovenskih starih hiljadarki "s tim da se kupci pohvataju kako bi se utvrdilo ko su ta lica, i u koju svrhu kupuju stare hiljadarke. Kako u ručnoj kasi raspolazem sa 2.500.000 din. starih jug. hiljadarki, koje služe za hvatanje trgovaca starih jug. hiljadarki, molim da mi se stavi na raspoloženje, za dva-tri dana najviše, 2.500.000 Jug. starih hiljadarki, kako bi se ovaj zakazan posao mogao obaviti." (316/3). Devizna komanda je odobrila sredstva.

od tih pretresa su pokazali da poverenici hvatačke grupe zaista rade kao dvostruki agenti, odnosno da za potrebe visokih zvaničnika i uglednih ličnosti (oficira Gestapoa, na primer) obavljaju sumnjive valutno-devizne poslove. Moguće je naći pisane dokaze da je bar troje potkizavača bilo osumnjičeno, i da se protiv njih vodio postupak. Samo hapšenje prekršilaca vršeno je često uz prisustvo agenata Uprave grada Beograda (316/3).

Devizna zaštitna komanda se, u svojoj borbi protiv ilegalnog unošenja stranog novca u Srbiju i iznošenja domaćeg novca u inostranstvo, nije oslanjala samo na hvatačku grupu. Prekršiocu su otkrivani i hapšeni i na državnim granicama, ali i u samoj banci (SNB) prilikom pokušaja zamene novca ili prilikom neke druge transakcije. Nađena je relativno sređena dokumentacija za 1608 slučajeva valutno deviznih prekršaja u periodu od 1.02.1942. godine do 29.09.1944. godine (317). To znači da su nađeni različiti spiskovi sa ukupno 1608 imena prekršilaca. Ti spiskovi često nisu međusobno uporedivi, tj nemaju istu logiku i strukturu. Utvrđivanje tačnog broja valutnih prekršilaca jako je teško zato što nijedna grupa spiskova, odnosno nijedna grupa formulara ne objedinjuje sve relevantne podatke: evidencije su se vodile u različito vreme, za različite namene i na različite načine. Tokom 1941. nije pravljen kartoteka i formulari nemaju standardizovan oblik i sadržaj. Dokumentacija za tu godinu je nepotpuna i nesređena; postoje saslušanja razbacana po raznim kutijama (317, 318, 319, 320), ali ne i spiskovi ili rezultati istrage. Tokom jednog dela 1942. postojali su individualni kartoni prestupnika, da bi nakon toga počeli da se prave zbirni kartoni, dnevno ili sedmično. Jedan broj prekršilaca se javlja na popisima kažnjenih (za svakog prekršioća poseban karton, ili za svaku grupu jedan karton), drugi i drugačiji broj prekršilaca se javlja na spiskovima onih od kojih je oduzet švercovani ili tezaurisani novac, treći broj se javlja spiskovima koji su pravljeni u svrhu evidencije dodela nagrada doušnicima i hvatačkoj grupi, četvrti broj prekršilaca se, uz mnogo muke i strpljenja, može izvući iz izveštaja sa saslušanja. Utvrđivanje tačnog broja prekršilaca nije pouzdano ni po jednom od tih spiskova i kriterijuma, a podaci se teško mogu ukrštati, kao što je teško i praviti projekcije tačnog broja. Nije pouzdan put utvrđivanja broja prekršilaca na osnovu broja kažnjenih, zato što nisu svi prekršiocu bili kažnjeni; iako je bilo slučajeva da su svi učesnici u prekršaju kažnjeni, ponekad je bio kažnjen samo onaj kod koga je nelegalni novac nađen, a ne i njegovi saučesnici. Ukoliko se broj prekršilaca pokušava utvrditi na osnovu spiska osoba od kojih je novac oduzet, ne može se doći do pouzdanog podatka, jer nisu svi učesnici prilikom hapšenja posedovali kod sebe novac, te nije svima ni mogao biti oduzet. Ukoliko pokušamo da broj prekršilaca utvrdimo na osnovu broja prekršaja, ili obrnuto, da broj prekršaja utvrdimo na osnovu broja prekršilaca, možemo se suočiti sa ozbiljnim metodološkim problemima. Naime, ukoliko pođemo od toga da je u svakoj transakciji bilo bar dva učesnika, a često i mnogo više, te na osnovu toga pokušamo da pravimo pro-

jekcije broja prekršilaca, doći ćemo do pogrešnih podataka, zbog toga što je u velikom broju slučajeva bar jedan od učesnika u lancu potkazaivač ili provokator hvatačke grupe, koji je imao zadatak da izazove prekršioca; tako imamo prekršaje sa praktično samo jednim osumnjičenim, dok svi ostali učesnici rade za DZK. Zato je bilo kakva procena tačnog broja uhvaćenih valutno deviznih prekršilaca teška; moguće je da ih je bilo, po najgrubljim procenama, između 2000 i 3000, od početka ustanovljavanja okupacione vlasti pa do njenog odlaska. Broj slučajeva, tj broj devizno valutnih prekršaja, moguće je utvrditi sa nešto više pouzdanja; njihov broj se kreće između 1500 i 2000.²³

Dakle, temeljni rad na suzbijanju crne berze deviza i valuta počeo je nešto pre formiranja hvatačke grupe, a završio se oko tri nedelje nakon poslednjeg pisanog traga o njima. Uhvaćeni prekršioci od strane hvatačke grupe činili su jedva 15% ukupno uhvaćenih valutno-deviznih prekršilaca. Zbog toga možemo reći da je rad hvatačke grupe bio važan, ali da nije bio dovoljan, pa ni presudan vid kontrole.

Geografski rasped prekršaja ne može se razumeti bez vremenskog ključa. Tokom 1941. godine prekršioci su nosili jugoslovenske dinare u Hrvatsku, jer je tamo zamena nekih apoena kasnila za zamenom tih apoena u Srbiji, pa kad su u Srbiji rokovi za zamenu određenih apoena jugoslovenskih dinara završeni, u Hrvatskoj su ti apoeni i dalje bili legalno sredstvo plaćanja (319, E61/41). Kasnije, kada je zamena svih apoena završena i u Srbiji i u NDH, dinari su iz Hrvatske donošeni u Srbiju najčešće preko Zemuna, pa su odnošeni na jug i istok Srbije, jer su u Bugarskoj i na Kosovu još važili kao sredstvo plaćanja (vidi 319, E61/41).²⁴

²³ Kao izvor za proučavanje svih otkrivenih slučajeva valutno-deviznih prekršaja tokom rata služe spiskovi koji je sačinjavala DZK, a koje su periodično pravili na svakih nekoliko dana, a ponekad i više njih na dan. Tako je na svakom od tih spiskova onoliko slučajeva koliko je za određeni period vremena bilo otkrivenih i procesuiranih prekršaja. Postoje spiskovi na kojima se nalaze sledeći podaci: ime i prezime prekršioca, mesto stanovanja, mesto i godina rođenja, nacionalnost, zanimanje, bračno stanje, adresa, kakav je prekršaj napravio, da li je već bio kažnjavao zbog istih ili sličnih prekršaja i kolika kazna mu je određena (315-1/4). Na drugim spiskovima nalaze se samo ime i prezime, mesto porekla i kolika mu je kazna određena. Na trećem tipu spiskova nalaze se imena, količina i vrsta oduzetog novca i visina kazne. Ovi izveštaji su se pravili neko vreme tokom 1942, i ima ih ukupno 129. Međutim, oni su kasnije prestali da se prave. U svakom slučaju, osnovni podaci sa njih su uključeni u pomenute šire spiskove (317). Zbrajanjem podataka sa tih spiskova dobija se broj svih prekršaja koje je obradila DZK tokom rata. Svi formulari ili spiskovi su na nemačkom jeziku.

²⁴ Po mišljenju rukovodioca hvatačke grupe, Bogdana Litričina, ubacivanje novca koji je prestao da bude legalno sredstvo plaćanja u Srbiji, a to se odnosi na stari jugoslovenski dinar i kasenšajne, iz Hrvatske u Srbiju bio je planski smišljen projekat vođen od strane zvaničnih institucija Hrvatske. Postoji svedočanstvo starešine hvatačke

Kod dokumentacije o isleđivanju naročita pažnja je posvećivana organizovanim grupama. Nema zapisnika iz svih slučajeva. Postoje dve glavne grupe prekršioaca: oni za čiji račun su pare menjane ili kupovane, i oni koji su bili posrednici prilikom zamene, kupovine ili prodaje. Hvatačka grupa nije imala prava da kažnjava prekršioce, tako da ne postoji evidencija o tome da li su, kako i koliko bili kažnjeni oni koji su uhvaćeni i procesuirani. U samo dva slučaja islednik, rukovodilac hvatačke grupe, izneo je na kraju saslušanja svoje mišljenje ili predlog nadležnima o tome šta treba dalje raditi i kako kazniti osumnjičenog. U prvom slučaju kaže da saslušanog "treba osetno kazniti, a on može da plati." (316/3) U drugom slučaju, kada osumnjičeni nije hteo da kaže gde se nalazi ostatak novca za koji je dokazano da ga poseduje, islednik preporučuje da se osumnjičeni drži u pritvoru sve dok ne kaže gde je novac. Kazne za prekršioce su, inače, bile sledeće: zatvor odnosno robija, novčana kazna do desetostrukog iznosa odnosnih vrednosti, kao i njihovo konfiskovanje (Ugričić, nav. delo, 134). Pregledom dokumenata DZK utvrđeno je da su kazne obično bile novčane, i kretale su se do visine iznosa koji je zaplenjen. Visina kazne je zavisila od količine zaplenjenog novca; ukoliko je bila zaplenjena velika količina, onda je procentualno kazna obično bila niža. Nikada kazna nije išla do visine zaplenjenog iznosa ukoliko je količina zaplenjenog novca bila milionska. Ponekad je kazna određena iako ništa nije zaplenjeno, a ponekad je kazna bila samo oduzimanje novca koji je prekršilac nelegalno posedovao (315-1/3).

Pored rada uz pomoć potkaziivača ili doušnika, članovi hvatačke grupe su vršili i samostalna istraživanja na terenu (315-1/6). Obilazili su pogranična mesta na granici sa Mađarskom, Hrvatskom tj Bosnom, Bugarskom, Kosovom i Rumunijom. Prvo zabeleženo putovanje uključivalo je obilazak svih većih mesta u Banatu, 12. juna 1942. godine. Tada je utvrđeno da krijumčari krijumčare robu i novac iz Banata u Mađarsku i obratno. Izvestilac, starešina hvatačke grupe, saopštava da mnogi građani iz pograničnih mesta imaju u Mađarskoj decu na školovanju ili rodbinu, koje izdržavaju ili im pomažu ša-

grupe da je dr Mladen Pintarić, funkcioner Privrednog poverenstva države Hrvatske u Zemunu, tokom 1942. godine prebacio iz Zemuna u Srbiju nekoliko miliona dinara u kasensajnjima, za koje je kupovao raznu robu i odnosio nazad u Zemun. U tom poslu pomagao mu je trgovac Vajhberger, i njegova sestra koja radila u bankarskom društvu (Bankverein) u Beogradu, i koja je preko svojih veza sa blagajnikom banke uspela da "zametne" između 8-10 miliona dinara u kasensajnjima, koje je Pintarić prebacio. Litričin je u izveštaju Deviznoj zaštitnoj komandi od 20.11.1943. naveo da je Pintarić to radio jer je dobio zadatak od svojih pretpostavljenih vlasti u Zemunu da po svaku cenu, na ovaj način, ruši srpsku privredu i srpsku valutu (316/3). Litričin, međutim, nije naveo dokaze za svoju tvrdnju, kao ni izvore na osnovu kojih je doneo takav zaključak. Isto tako, poznat je slučaj velikog unošenja starih jugoslovenskih dinara na teritoriju Srbije od strane hrvatskih oficira za vezu (316/4). Taj je slučaj podigao dosta prašine i burnih reakcija nemačke komande u Srbiji.

ljući im penge. Prilikom zamene jugoslovenskih dinara u metalu i srebru vršen je veliki šverc ovog novca u Mađarsku, koji je tamo veoma dobro plaćan te su oni koji su u tome učestvovali materijalno jako dobro prošli.²⁵ U Mađarsku se tada izvozila uglavnom prehrambena roba, a poželjno sredstvo plaćanja za prodavce bile su mađarske penge. Samo par dana kasnije, 15. juna 1942. starešina hvatačke grupe traži od nadležnih da mu odobri službeni put u Kuršumlju, Prokuplje, Podujevo i Kosovsku Mitrovicu kako bi se suzbila trgovina nemačkim markama, starim jugoslovenskim hiljadarkama, stranom valutom i zlatom. Nedelju dana kasnije, 22. juna, agenti hvatačke grupe išli su u Šabac i Bogatić, sa ciljem suzbijanja crne berze valuta i deviza. U izveštaju iznose kako je ovo jedan od najinteresantnijih terena u pogledu suzbijanja poslovanja valutnih crnoberzijanaca. Naročito je razvijena trgovina kunama. Koliko je ovaj teren bio interesantan, svedoči i podatak da su tamo išli opet 10. jula i 1. avgusta, kako bi konstatovali da je trgovina kunama oslabila, zahvaljujući tome što su tamo prošli put uhapsili jednog od glavnih dilera. Deset da-

²⁵ Zamena kovanog novca je poseban problem o kojem, za pomenuti period u Srbiji, ne postoji mnogo podataka u arhivu. Zato ću ukratko, navodeći primer iz jedne druge države i jednog drugog perioda, pokušati da ilustrujem svu složenost ovog pitanja. Kada je Otomanska imperija krajem 19. veka pokušala da se monetarno stabilizuje, što znači da uredi monetarni haos koji je vladao na njenoj teritoriji (u opticaju je bilo mnogo različitih moneta različitih zemalja iz različitih perioda, koje su imale lokalno definisano značenje i vrednost), susrela se sa velikim problemima. Talir Marije Terezije (Maria Theresien Taler – kovani novac od srebra) cirkulisao je Levantom od kraja 18. veka i pokazivao nedostatak kapaciteta Otomanske vlasti da nametne svoju valutu na celoj svojoj teritoriji. Otomanske institucije pokušale su prvo da izvrše demonetizaciju talira u Jemenu, gde se talir naročito mnogo koristio, veštački izazivajući njegovu devalvaciju (na zvaničnom kursu postupno je smanjivana vrednost talira u odnosu na medžidiju, zvaničnu otomansku monetu), čineći ga tako nekonkurentnim aktuelnoj zvaničnoj moneti. Talir je, inače, sadržavao veći procenat srebra od medžidije (*mecidi*, *mecidiye*). Na kraju 19. veka svako ko je u poslovima sa državnim institucijama koristio talir morao je da ga daje za polovinu njegove stvarne vrednosti. Na taj način želelo se primorati lokalno stanovništvo da ga izbaci iz upotrebe. To se nije pokazalo kao dobro rešenje, jer se na taj način proizvodila nemaština kod lokalnog stanovništva, čija je imovina odlukom vlade odjednom vredela mnogo manje. I sama vlada je gubila zbog takve politike. Dalje obaranje vrednosti talira (ispod 50% od njegove stvarne vrednosti) bio je riskantan potez koji centralna vlast nije smela da povuče, jer je mogao da izazove nestabilnost u ionako zapaljivom regionu, a mogao je dovesti i do demonetizacije samog srebra. Neuspeh demonetizacije pokrenuo je plan B: povlačenje talira iz upotrebe i njihovu zamenu za medžidije. Izvesni pomaci su na taj način učinjeni, ali su taliri nastavili da se koriste i nakon postavljenih rokova. Jedan od razloga za neuspeh iskorenjivanja upotrebe talira bio je u emotivnom odnosu lokalnog stanovništva prema taliru. Drugi razlog bio je u njegovoj objektivnoj vrednosti (količina srebra u njemu) (vidi Eldem 1999, 207 i dalje).

na kasnije šef hvatačke grupe išao je na službeni put u Vršac i Veliki Bečker. Na terenu je konstatovano da su u opticaju samo manje količine maraka, a da crna berza penga slabi zbog ukidanja stalnih karti za granični prelaz. Penge se, prema izveštaju, mogu naći kod vodećih ljudi Mađarskog narodnog pokreta u cilju propagande i pripajanja Banata Mađarskoj.

Rad hvatačke grupe nije bio bez opasnosti i teškoća po njene članove, koji su bili mete zavera i osvete organizovanih kriminalnih grupa. Naime, u dva pisma, prvom od 26.10.1942. godine, a drugom od 05.11.1942, starešina hvatačke grupe obaveštava Deviznu zaštitnu komandu da su mu izvesna lica, crnoberzijanci, koji su imali veliku štetu zbog delovanja hvatačke grupe, spremili osvetu tako što su ga optužila za politički rad, i potkazali Gestapou ili Specijalnoj policiji. On je izjavio da očekuje da tih dana bude uhapšen, te zbog toga obaveštava nadležne kako bi znali šta se sprema i kako bi adekvatno mogli da reaguju. U pismima se navode detalji sa sastanka zaverenika, i opisuju prethodni njihovi pokušaji diskreditacije članova hvatačke grupe. U pismu od 02.12.1942. Litričin obaveštava Deviznu komandu da je njegov saradnik oklevetan od strane uticajnih ljudi uhvaćenih u švrecu devizama, koji su zbog njega optuženi i protiv kojih se poveo postupak. Zbog te klevete tom saradniku Litričina stigao je poziv od berze rada. Ti uticajni ljudi iz osvete su izjavljivali da se "neće smiriti dok ga ne oteraju u logor, u rudnik ili prinudni rad..." (316/2). Litričin je bio i saslušan u policiji zbog toga. To nam pokazuje da su se i bogati i uticajni ljudi bavili crnom berzom, kao i da je hvatačka grupa ipak delovala samostalno i nezavisno, te nije bila uvek u dosluhu sa policijom.²⁶

Falsifikovanje novca izgleda da je, prema pregledanim dokumentima, bilo prilično retko, mada ga je ipak bilo. Samo jedno svedočanstvo, iz 30.03.1941, dakle pre formiranja hvatačke grupe, govori o pojavi 5 falsifikovanih rajhsmaraka. Taj slučaj je pratio zamenik šefa Devizne zaštitne komande, Vagner. Ispostavilo se da je čovek koji je tu novčanicu doneo nevin, te da je verovatno nju dobila njegova majka u okviru penzijskog doprinosa od opštine Beogradske, budući da njih dvoje drugih prihoda nisu imali (316/2). Pored falsifikovanja, stanovnici na jugu i istoku Srbije bavili su se i drugim, "alhemičarskim" postupcima. Pošto je izvestan broj novčanica od 10, 100 i 500 jugoslovenskih dinara okupator 1941. zatekao kada je došao u Srbiju, odlučio je da ne štampa odmah novi novac, nego da preštampa stari. Tako se desilo da se na pomenutim apoenima preko naziva "jugoslovenski dinar" odštampa "srpski dinar" kao i da se stavi drugačiji žig. Stanovnici pomenutih oblasti, budući da je kod njih jugoslovenski dinar tokom rata imao veću vrednost od srpskog dinara, ili da je bar bio traženiji, legalne srpske novčanice, nastale preštampavanjem, raznim hemikalijama uspevali su da vrate u staro stanje: od srpskih dinara su, skida-

²⁶ Osim pomenutih zadataka, hvatačka služba je vršila i pretres kuća, utvrđivala poreklo imovine i sl (316/3).

njem dodataka iz 1941. godine, pravili stare jugoslovenske dinare. U jednom izveštaju hvatačke grupe govori se o toj raboti.²⁷

Za šta i na koji način su dedine novčanice mogle biti upotrebljene?

Dok je borba protiv manipulacije drugim valutama i vrednostima bila motivisana ekonomskim razlozima, manipulacija starim jugoslovenskim novčanicama imala je i drugu dimenziju, koju bismo mogli da nazovemo identitet-skom. Nedićeva Srbija tokom celog rata nije uspela da se oslobodi balasta jugoslovenskih dinara. Ti dinari stalno su podsećali vlast u Beogradu da je privremena, da joj narod ne veruje, da njena moneta, a samim tim ni njene institucije, nemaju podlogu ni u materijalnim, ni u simboličkim resursima. Za razliku od Nedićevih dinara, stari jugoslovenski dinari su još uvek imali podlogu u zlatu, iako je zlato bilo u Londonu i SAD.

Valutni prekršaji sa starim jugoslovenskim novcem pokazivali su zavidnu otpornost na sve mere kvislinške vlade. Stari dinar je imao svoje ustaljene tokove i načine korišćenja. Njega su nakon zamene starog novca u Mađarskoj, Hrvatskoj i Srbiji, obično iz Hrvatske i Mađarske unosili trgovci, menjali ga u Srbiji za srpske dinare, njima kupovali robu koju su nosili nazad u Hrvatsku i Mađarsku. Iz Mađarske su, pored starih dinara, dolazili i kasenšajni i prolazili isti proces "pranja". Jugoslovenski dinari prodavani su obično za 70 ili 80% vrednosti srpskih dinara: za 1000 jugoslovenskih dinara moglo se kupiti između 550 i 850 srpskih dinara. Prva ruka kupaca, koji su kupovali na veliko, plaćali su najčešće 650 srpskih dinara za 1000 jugoslovenskih dinara, da bi zatim 1000 jugoslovenskih dinara dalje prodavali za 700-850 srpskih dinara. Oni koji su kupovali jugoslovenske dinare radi nabavke robe, uglavnom zanatlije i trgovci, morali su sa njima da odlaze u istočne i južne delove Srbije jer je tamo, zbog blizine granice sa Bugarskom i Kosovom u kojima su jugoslovenske dinare još primali i gde su jugoslovenski dinari bili više cenjeni nego srpski, mogli da kupuju robu (poljoprivredne proizvode, pre svega stoku, ali i zemlju, kao i repromaterijal) po povoljnijim uslovima nego u ostatku Srbije. Zatim su se sa tom robom vraćali u Beograd ili severne i zapadne delove Srbije i tamo za srpske dinare prodavali robu koju su kupili na jugu i istoku Srbije, ili u Bugarskoj (316/3). Za trgovce je postojala nepovoljnost zbog toga što su postojale maksimirane cene proizvoda, pa se zarada nije lako ostvarivala. Oni koji ni-

²⁷ Koliko su hvatačka delatnost i hvatačka grupa bile važne za tadašnje okupacijske vlasti vidi se iz toga što je doslovno sve prevedeno na nemački jezik. S druge strane, karakter i smisao Banke se ogledaju u tome što obrnut princip nije važio: postoje mnoga važna dokumenta koja su izvorno pisana na nemačkom i nisu prevedena na srpski. Građa na nemačkom jeziku je danas mnogo brojnija nego građa na srpskoj jeziku.

su bili preduzetnici, nego su jednostavno hteli da se materijalno obezbede, koristili su jugoslovenske dinare za kupovinu zemlje ili kuća na Kosovu ili u Bugarskoj. U dokumentaciji postoje detaljni opisi nekoliko slučajeva korišćenja jugoslovenskih dinara u istočnim i južnim delovima Srbije.

Jedan od najdetaljnije objašnjenih slučajeva odnosi se na zanatliju iz Beograda, koji je u maju 1942. godine uhvaćen pri pokušaju da kupi veliku količinu jugoslovenskih dinara. Njegov slučaj na najplastičniji način prikazuje situaciju na tržištu valuta u tadašnjoj Srbiji. On je, kao prvo, dao jednom čoveku zlatnike (napoleone), koji se nisu smeli legalno prodavati, kako bi mu ovaj nabavio srpske dinare, koji su bili legalno sredstvo plaćanja u Srbiji. Zatim je za njih hteo da kupi jugoslovenske dinare, koji su u Srbiji zvanično bili povučeni iz upotrebe, i bilo je strogo zabranjeno koristiti ih kao sredstvo plaćanja. U pokušaju da kupi jugoslovenske dinare bio je uhvaćen. Na saslušanju je isledniku detaljno objasnio šta je hteo da uradi sa jugoslovenskim dinarima, i zašto mu se ne isplati da koristi srpske dinare. Jugoslovenski dinari su mu bili potrebni jer je doznao da u Leskovcu može da nabavi užarsku robu po maksimiranim cenama, koju, međutim, može da plati u jugoslovenskim novčanicama. Te robe nema u Beogradu. "Za 1 kg izvesne robe, čija maksimirana cena iznosi din. 65 i na koji mi iznos prodavac istavlja račun, treba da platim din. 95. Ovu robu mogu da prodam u Beogradu po maksimiranoj ceni sa dodatkom 30% na ime moje zarade. Dozvoljena maksimalna cena po kojoj ja mogu robu prodavati ovde u Beogradu iznosi dakle din. 84,50 (din. 65 dozvoljena nabavna cena više 19,50 din na ime 30% moje zarade). To znači da bih ja taj artikal mogao prodavati u Beogradu samo sa gubitkom za mene. Nabavljajući, međutim, jugoslovenske novčanice po kursu od 70% ja na ovaj način kompenziram gornji gubitak i meni ostaje izvesna nagrada, koja je međutim ipak manja od one koja je zakonom dozvoljena". Pravdao se da nije dao zlatnike, sa kojima je krenuo u proces zamene, na otkup banci zbog toga što je mislio da se propis o obaveznoj predaji zlatnika banci ne odnosi na zlatnike koji su u njegovom vlasništvu; to mu je, navodno, žena donela kao miraz (315-1/5).

Drugi slučaj manje je zamršen, ali je dobar za primer za one koji se nisu bavili trgovinom nego ulaganjem u nešto vredno. Čovek koji je uhvaćen kupovao je stare jugoslovenske dinare (sumu od 200.000 u apoenima od 1000 dinara), kako bi ih prebacio u Prizren gde mu živi rođak trgovac i industrijalac. Taj rođak je trebalo da za račun ovog prvog kupi neko imanje, s obzirom da "tamo još i danas stare jugoslovenske hiljadarke cirkulišu kao platežno sredstvo" (316/3).

Da li je etnička pripadnost mogla da utiče na upotrebu novčanica?

Nema mnogo osnova tvrditi da je postojala bilo kakva vrsta etničke diskriminacije kako u finansijskom poslovanju, tako i u kažnjavanju za finansijske

prekršaje. Međutim, to ne znači da nije moguće sistematizovati građu po etničkoj osnovi, odnosno da povremeno u dokumentima nije moguće naići na etničku odnosno nacionalnu retoriku, kojom su oštećeni ili osumnjičeni želeli ostaviti bolji utisak, izazvati određene emocije kod nadležnih, podstaći solidarnost, diskreditovati svoje suparnike i sl. Čak su i nadležne institucije, policija, SNB ili DZK, u cilju klasifikacije ljudi, koristile etničku i versku oznaku. Kod svih isledivanja, prilikom navođenja opštih podataka, naznačavane su veroispovest i nacionalnost. Iako nisam mogao da primetim da je versko ili nacionalno izjašnjavanje izazvalo bilo kakve posledice po osumnjičene, ipak su te oznake čvrsto stajale u zapisnicima na vidnom mestu. S druge strane, postojala je prilična konfuzija u pogledu etničke klasifikacije. Naime, jedan katolik iz Dalmacije označen je kao "Dalmatinac katoličke vere", dok je drugi zaveden kao "Hrvat iz Dalmacije, katoličke vere" (315-1/5). Nejasno je da li su se sami osumnjičeni tako izjašnjavali, ili su islednici po svom nahođenju klasifikovali ljude.

Prilikom davanja izjave, mnogi ljudi su započinjali sa "Srbin sam pravoslavne vere", ili, "Srbin sam i trgovac, i kao takav uživam dobar glas u čaršiji" (316/3), verovatno sa nadom da će na taj način izvršiti izvestan pritisak na islednike i ostvariti povoljan utisak. Najdalje u tom smislu otišao je pisar opštine Veljkovske u srezu Negotinskom, koji je oktobra 1942. godine optužen da je kupio imanje od jednog bugarskog državljanina za srpske dinare, iznevši tako nezakonito iz zemlje domaću valutu. Braneći se tako što je tvrdio da su svedoci koji ga optužuju problematični i nepouzdan, on daje jednu srceparajuću izjavu koja se odnosi na njega i njegovog saučesnika: "Dodajemo i to da ako bi mi imali neke namere o prenosu valute ne bi o tome niko znao, već smo mi pravi Srbi i to nikada ne bi učinili niti ma kome dozvolili da to čini, jer znamo da je to štetno za majku Srbiju. Pre bi dozvolili da mi propadnemo, negoli da majka Srbija sa naše strane trpi ma kakve uštrbe." (316/2)

Nije bila retkost da se kriminalci različitih nacionalnosti udružuju i rade zajedno. U zapisnicima nailazimo na tragove postojanja etnički mešovitih grupa koje su se bavile švercom valuta. Iz zapisnika se vidi da se Srbi u tadašnjem podzemlju nisu libili da se udružuju sa Albancima, Bošnjacima, Nemcima i Hrvatima radi ostvarivanja dobiti putem šverca deviza.

Analizom spiska na kome su, pored ostalog, navedene i nacionalnost i etnička pripadnost (315-1/4), koji je vođen od 31.03.1942. do 06.09.1944, i na kojem su podaci o 200 osoba, mogu se utvrditi neke zanimljive zakonitosti u kretanju i vrednovanju novca. Stanovnika Srbije je među prekršiocima bilo 132 (66% ukupnog broja; Srba 104 - 52%, Folksdojčera 24 - 12%, Mađara 4 - 2%), državljana Hrvatske 34 (17% ukupnog broja; Hrvata 32 - 16%, hrvatskih Folksdojčera 2 - 1%), Slovenaca 8 (4%), nemačkih državljanina 7 (3,5%), Albanaca, Rusa, Crnogoraca, Dalmatinaca po 2 (1%), i po Jedan Rumun, Švajcarac, Italijan, Slovak (0,5%). Bilo je još tri nečitko popunjena formulara, kod jednog je napisano da mu državljanstvo nije poznato, i tri koji su se izjasnili

kao stanovnici bivše Jugoslavije. To ukupno čini 200 na taj način popunjenih dokumenata koji se mogu analizirati. Iako nije potpun, ovaj spisak ipak predstavlja oko 10% ukupnog broja otkrivenih prekršaja pa ga, uz izvesne ograde, možemo smatrati reprezentativnim za celu populaciju prekršilaca tokom rata. Ova sistematizacija počinitelja deviznih prekršaja po nacionalnosti vršena je po jednom kombinovanom etničko-teritorijalnom principu. Na tom spisku navedena su državljanstva počinitelja, tj zemlja čije državljanstvo prekršilac ima, s tim da je naglašeno ukoliko su državljani pojedinih zemalja pripadnici neke posebne etničke grupe, tj ako nisu pripadnici većinskog naroda (u slučaju državljanina Srbije je naglašavano ukoliko su prekršioci mađarske ili nemačke etničke pripadnosti, ili, u slučaju Hrvatske, naglašavano je ukoliko prekršioci pripadaju nemačkoj manjini). Nemci su bili podeljeni na Folksdojčere iz Srbije, Folksdojčere iz Hrvatske i Rajhsdojčere iz Nemačke. Dalmatinci su svrstani u posebnu grupu. Međutim, nije uvek dosledno sproveden pomenuti kriterijum; kao albanski državljani navodi se i jedan Srbin (to zaključujemo iz imena i prezimena), i ne precizira se da se ne radi o Albancu. Muslimani se u par slučajeva određuju kao Hrvati. Unutar iste grupe Dalmatinaca, dvojica se označavaju kao Dalmatinci a jedan kao Hrvat iz Dalmacije. Osim Srba, Hrvata, Folksdojčera, Nemaca i Slovenaca, gotovo sve druge grupe imaju zanemarljiv udeo u crnoj berzi valuta u Srbiji tokom rata. Bugara uopšte nema, a Mađari su tek spomenuti, kao i Albanci, Crnogorci, Rumuni i Italijani.

Kada se izvrši analiza mesta stalnog boravišta prekršilaca, na osnovu istog spiska, dolazimo do toga da je ubedljivo najviše prekršaja počinjeno od strane stanovnika Beograda (58%). Zatim dolazi Zemun sa 15%, dok su svi ostali gradovi daleko iza njih (Zagreb 3%, Pančevo i Kikinda po 2%). Međutim, ukoliko se zbroje svi gradovi koji su bili pod vlašću NDH (Zemun, Zagreb, Sremska Mitrovica, Batajnica, Stara Pazova, Nova Pazova, Bežanija, Indija), saznajemo da su hrvatski državljani činili 21% učesnika u srbijanskoj crnoj berzi valuta, zlata i deviza. Koristeći isti princip grupisanja podataka, Banat je učestvovao sa 5%, a Uža Srbija sa 4%. Ovolika premoć Beograda može da bude posledica dve stvari: da je u Beogradu zaista i bilo najviše prekršaja, ali i da je DZK bila koncentrisana najviše na Beograd, dok je manje gradove slabije kontrolisala. Može se reći da su NDH i Banat bili posebno opasna područja u pogledu ugrožavanja srpske privrede i slabljenja srpske valute.²⁸

²⁸ Koliko su ovi pokazatelji problematični, i koliko je dokumentacija složena za analizu, govore i podaci koji se mogu izvući iz proučavanja drugačije koncipiranih zapisnika ili formulara. U njima nailazimo na podatke da su mnogi prekršioci iz Niša, a da ima i onih koji su iz Leskovca, Vlasotince, Kragujevca, Kosovske Mitrovice, Bele Palanke i Šapca. Osim Kosovske Mitrovice, ostali gradovi sa ovog spiska se ne mogu pronaći u prethodnom spisku, već samo Bor, Kraljevo i Valjevo. Razlozi za tu nejednakost mogli bi biti u tome što je provera podataka u to vreme bila znatno otežana pa su se vlasti ru-

Pošto postoji velika nesrazmera između učešća u crnoj berzi valuta i deviza severnih i zapadnih krajeva Srbije, s jedne strane, i južnih i istočnih krajeva, s druge strane, možda bi se moglo zaključiti da je finansijska kontrola prevažno bila usmerena na severne i zapadne granice. To je sasvim razumljivo ako se vratimo na objašnjenja pominjanog beogradskog trgovca koji je na saslušanju objasnio kako su se stari jugoslovenski dinari kroz Srbiju kretali: ulaze uglavnom iz Hrvatske i Mađarske, a izlaze u Bugarsku i na Kosovo. To znači da je finansijska kontrola mahom bila usmerena na sprečavanje ulaska starih dinara i kasenšajna u Srbiju dok, kad jednom uđu, nije bilo naročito sprečavano da iz nje izađu, jer je to bilo korisno za privredu Srbije. Naime, stari dinari su ulazili u Srbiju pretežno iz Hrvatske i za nju je kupovana srpska roba koja je iznošena u Hrvatsku: to znači da je bezvredni novac unosen a iznošena vredna roba. S druge strane, istu logiku, samo u suprotnom smeru, nalazimo i prilikom izlaska novca iz Srbije: bezvredan novac je iznošen, a u susjednim državama, Bugarskoj i na Kosovu, gde je jugoslovenski dinar duže bio u zvaničnoj upotrebi, kupovana je roba koja je unošena u Srbiju. Drugi razlog za pomenutu disproporciju u pogledu mesta stanovanja prekršilaca mogla bi da leži u činjenici da su crnoberzijanci iz Hrvatske i Mađarske morali (ili mogli i hteli) da dolaze u Srbiju kako bi obavili nelegalne poslove, dok crnoberzijanci iz Bugarske i sa Kosova to nisu morali (ili nisu mogli ni morali): oni su čekali da neko iz Srbije u njihovu zemlju donese pomenute valute i tamo obavi transakciju. To znači da državljani Bugarske i Kosova uglavnom nisu mogli biti uhvaćeni od strane srpskih organa, nego od organa u svojoj zemlji.

Što se tiče kriminalne prošlosti prekršilaca, može se reći da je besprekorna: po podacima, samo jedan je već bio ranije kažnjavan za slično delo. Međutim, taj podatak treba uzeti sa rezervom, jer su se islednici u tom smislu rukovodili izjavama osumnjičenih, budući da nisu imali mogućnost da provere dosijee svih osumnjičenih. Zato pored imena mnogih prekršilaca stoji formulacija "navodno nema" prethodnih kazni ("*angeblich keine*"). Prosečna starost prekršilaca bila je 36 godina; najmlađi je imao 15, a najstariji 76 godina. Ukupno je bilo 25 žena (12,5%). Prosečna visina novčane kazne bila je 9.421 dinar; najniža odrezana kazna bila je 100 dinara, a najviša 200.000 dinara. Najviša kazna odrezana je Srbinu iz Beograda, fabrikantu, 01.04.1943. godine. Može se reći da visina kazne nije bila etnički motivisana; veoma visoke kazne plaćali su i Nemci iz Nemačke, Hrvati i Muslimani.

Iz navedenog spiska može se nešto utvrditi i o vezi između zanimanja i sklonosti ka prekršajima. Izvesne pravilnosti se mogu uočiti: najviše je trgovaca (21 ili 10,5%), činovnika 10, raznih majstora 10, agenata 8, domaćica 8, radnika 7,

kovodile izjavama samih osumnjičenih koje nisu pouzdane, što su neki ljudi menjali svoja mesta stalnog prebivališta, što su negde upisivana mesta rođenja a negde mesta stanovanja, i što su neki živeli u jednom mestu a radili u drugom (315-2/8).

kelnera 6, službenika 6, po četiri zlatara, privatnih agenata, inženjera i železničara, po tri juvelira, računovođe, penzionera, krčmara i industrijalaca, po 2 pekara i rentijera, jedan pastor, jedan službenik u patrijaršiji, jedan veroučitelj, jedan zanatlija, jedna glumica, jedna umetnica, jedan kinooperater, jedan učitelj, jedan portir. Vidimo da su sva zanimanja vezana za novac i usluge (trgovci, kelneri, krčmari, zlatari, juveliri), kao i zanimanja vezana za putovanja i susrete sa mnogo ljudi (železničari, portiri, agenti) predstavljala veliki izazov za svoje nosioce. Takođe, oni koji su bili zaposleni u institucijama posedovali su znanje i veze za takve poslove (činovnici, službenici). Relativno veliki broj domaćica na spisku svedoči o velikoj nezaposlenosti, o neravnopravnom položaju žena, ali verovatno ukazuje i na to da su mnogi tokom rata živeli od stare uštedevine. Potvrda za to nađena je u brojnim zapisnicima sa isleđivanja.

Šta bi posednika novčanica čekalo da je uhvaćen i kako bi on mogao da reaguje?

Isleđivanje, kojem su bili podvrgnuti svi uhvaćeni, teklo je utvrđenim redom.²⁹ Islednik je obično bio šef Hvatačke grupe, Bogdan Litričin, ali se na jedinim isleđivanjima potpisivao njegov zamenik, čiji je potpis nečitak. Osumnjičenima je postavljan jedan set pitanja, koji je varirao u skladu sa vrstom dela, brojem saučesnika i načinom izvođenja nedozvoljene radnje. Priče osumnjičenih su imale nekoliko osnovnih paketa informacija za različite faze prekršaja. Svaki od tih paketa mogao je da ima ograničen broj motiva i varijacija.

Kao prvo, postoji deo priče koji se odnosi na to kako je saslušavani došao u dodir sa saučesnikom, tj. sa kupcem ili prodavcem valute ili zlata. Jedna verzija, češća, glasi da je onaj drugi, a ne saslušavani, pokrenuo ceo proces zamene, dok druga verzija, ređa, saslušavanog označava kao inicijatora, tj. onaj koji daje iskaz je stupio u kontakt sa onim drugim učesnikom. U okviru tog paketa važno pitanje bilo je da li su se saučesnici međusobno poznavali, od kada i na koji način, i u kakvoj su tačno vezi bili. Ima slučajeva u kojima je u pitanju staro poznanstvo koje se aktiviralo povodom zamene starog novca ili deviza, ali i sluča-

²⁹ U dva slučaja naišao sam na pojavu "tužibaba", svedoka koji su bez pritisaka prijavili komšiju za valutno-devizni prekršaj. U prvom slučaju komšije su preko reke videle da je njihov seljanin, građanin Srbije, kupio od jednog bugarskog državljanina njivu, te tako nelegalno izneo dinare iz Srbije. U drugom slučaju radilo se o utvrđivanju porekla imovine jednog čoveka za koga se sumnjalo da je prekršilac. Tada su svedoci, komšije osumnjičenog, opovrgle njegovu tvrdnju da je kapital dobio od miraza, pošto mu ni prva ni druga žena, po njihovom svedočenju, nisu donele značajniji miraz (316/3). Iz ovoga možemo zaključiti da je bilo onih koji su Nedićevu Srbiju ipak doživljavali kao svoju, te bili "uzorni građani" koji štite poredak.

jeva u kojima su se saučesnici povezali slučajno, odnosno kada su tragali za nekim ko bi mogao da im "završi stvar" te sticajem okolnosti došli do konkretne osobe. Sledeće važno pitanje u okviru ovog paketa jeste da li je bilo posrednika ili nije. Vrlo je zanimljivo da su se mnogi osumnjičeni branili time da su u stvari oni posrednici koji su samo povezali dve zainteresovane strane, bez provizije i ličnog interesa. Neko im se obratio za pomoć, a oni, budući da se time nisu bavili, samo su dali informaciju o osobi koja se time bavi. U pojedinim slučajevima takva odbrana postajala je komična, jer su svi učesnici tvrdili da su posrednici te da sa zaplenjenom sumom nemaju ništa.

Drugi paket daje informacije o motivima osumnjičenog da uđe u takav nelegalan posao. Uglavnom su izjavljivali da su želeli da pomognu prijatelju, poznaniku, ili "siromašnoj starici koja živi sama", mada je bilo i onih koji su iznosili da su čuli, na primer, da će se ponovo vršiti zamena novca, ovog puta srpskog dinara u jugoslovenski dinar, pa su požurili da to učine. Ima, međutim, i onih koji su priznavali da su smišljeno želeli da zarade. Jedna od češćih priča je da su osumnjičeni ostali bez ikakvih prihoda, te su pokušali da prodaju ono što imaju i da za to dobiju najbolju cenu. Obratili su se nekom poznaniku ili konobaru, koji bi ih povezo sa odgovarajućom osobom.

Postoji set informacija o tome za šta je saslušavanom trebao novac ili vrednost koju je kupovao, odnosno zašto je prodavac prodavao novac ili vrednost. U okviru toga nalazimo mnogo objašnjenja o tome kako funkcionise crno tržište, kako ono samo sebe percipira i ko ga sve sačinjava. Ponekad su to zaista bile organizovane grupe koje sačinjavaju trgovci, konobari i agenti, a najčešće su to bili obični ljudi koji su želeli da izvuku korist iz ove složene situacije.

Treći paket govori o toku pregovora između saučesnika o ceni, količini, mestu i načinu isplate. Pregovori, ukoliko je bila reč o velikoj sumi, nisu uvek tekli glatko, niti je to moglo da se završi brzo. "Zaverenici" su se sastajali po više puta, po stanovima ili kafanama, dogovarali se i premišljali. U nekim slučajevima robu je trebalo dati na proveru, ili dati na uvid kako bi se kupac mogao uveriti da prodavac govori istinu i da je solventan. Nije zanemarljiv broj slučajeva u kojima je agent SNB upravo u kafani čuo razgovor između saučesnika i odmah uhapsio "zaverenike". Kasnije su se prekršiocima branili time kako je njihova izjava u kafani bila pogrešno protumačena, te da je u pitanju bila šala ili bezopasno hvalisanje, ali ne i namera da se počinji prekršaj.³⁰

³⁰ Jedan prestupnik se hvalio u kafani kako je učestvovao u jednoj nelegalnoj razmeni i kako je u toj transakciji dobro prošao i mnogo zaradio. Tu se zadesio agent SNB koji ga je priveo na saslušanje. Hvalisavac se tokom saslušanja pravdao da je u stvari u toj transakciji bio prevaren, te da su mu kriminalci oduzeli sav novac, ali da to nije smeo da kaže kako ne bi ispao smešan u društvu (316/3). Ako je njegov iskaz istinit, onda je to dobar materijal za proučavanje kulturnih obrazaca. Ako je njegov iskaz smišljen samo kako bi bio oslobođen, onda je to prilično originalno.

Četvrti paket donosi nam informacije o tome kako je došlo do hapšenja i kako je ono proteklo, isključivo iz vizure prekršioca. Ima i dramatičnih ispovesti, fizičkih obračuna i spektakularnih pokušaja bekstva, ali su svi oni ispričani šturim birokratskim jezikom i sputani obrascem iskaza zbog čega se ne mogu steći pravi utisci o događajima. Mnogi slučajevi, međutim, zbog prisutstva agenata i policije, prošli su mirno, a prekršiocu su uhapšeni bez problema.

Peti paket odnosi se na osećaj krivice osumnjičenog. Na kraju saslušanja oni koji se ne osećaju krivim mole da im se oduzeti novac vrati, a oni koji shvataju da su krivi mole za što blažu kaznu. U okviru tog paketa kao poseban motiv javlja se (ne)poznavanje propisa. Manji broj osumnjičenih je rekao da je znao za valutno-devizne propise, dok je velika većina tvrdila da nije bila upoznata sa njima. Možemo samo da pretpostavimo kako je funkcionisao sistem obaveštavanja i informisanja o propisima u vreme kada većina ljudi nije imala radio, televiziju, internet, telefon, i kada je dobar broj ljudi izbegavao javne skupove. Ljudi su bili upućeni isključivo na režimske novine, režimske letke i glasine. Svakako da su mnogi pokušavali da te izvore informacija podvrgnu kritičkoj analizi, da pročitaju šta piše između redova te da zauzmu stav prema toj skrivenoj poruci. Novinama se nije moglo verovati jer su bile okupacijske, a samim tim radile za interese pljačkaške vlasti, dok se glasinama nije moglo verovati jer se nije znalo ko ih plasira i sa kojim ciljem. Iz mnogih saslušanja vidi se da je bilo mnogo prostora za slobodno tumačenje propisa, za "nalaženje rupe u zakonu". Na primer, porodični nakit nije oduziman, ali jeste onaj koji je kupljen na crnom tržištu. Na osnovu toga mnogi su verovali, ili se bar njihova odbrana zasnivala na tome, da ni zlatnici koji su nasleđeni ne potpadaju pod propis o obaveznom davanju banci na zamenu za novi srpski dinar.³¹

Pored zapisnika sa saslušanja, šef Hvatačke grupe je sastavljao izveštaj o svakom slučaju koji je podnosio DZK. On je, kao i saslušanje u celini, bio preveden na nemački i arhiviran. Činjenica da danas postoji znatno više dokumentacije na nemačkom nego na srpskom, verovatno je posledica više povezanih procesa. Kao prvo, moguće je da je mnogo dokumentacije na srpskom uništeno pred kraj rata radi prikriivanja dokaza. Kao drugo, moguće je da su zapisnici na srpskom prebačeni u neki drugi arhiv. Kao treće, moguće je da se o dokumentima na srpskom nije dovoljno vodilo računa, pa su zagubljeni.³²

³¹ U velikom broju slučajeva želja da se posao završi preko veze doveo je do toga da budu uhapšeni i onaj ko želi da završi "preko veze" i onaj ko predstavlja "vezu". Tako su mnogi bančini činovnici završili kao osumnjičeni jer su hteli da pomognu zemljaku, prijatelju, rođaku i sl.

³² Izveštaj je neretko bio duži od saslušanja, objedinjavao je različite iskaze i prenosio utisak islednika. U nekoliko slučajeva islednik izjavljuje kako je evidentno da saslušavani laže, ili "priča tek da nešto kaže". Budući da je duh tadašnjeg jezika bio donekle različit od duha današnjeg jezika, da su islednici ponekad bili prilično nevešti

Zaključna analiza

U pokušaju da razumem finansijski postupak mog pretka od pre gotovo osam decenija, tačnije da bih mogao da rekonstruišem životni put njegovih novčanica i time razumem ljude koji su ih koristili, upustio sam se u istorijsko-antropološku avanturu proučavanja finansijskog ponašanja stanovnika Srbije tokom Drugog svetskog rata. Osnovne informacije dobio sam iz literature, ali sam vrednu građu mogao naći samo u arhivu Narodne banke Srbije. Budući da je oblast u kojoj je deda živeo bila tokom rata pod upravom bugarske okupacione vlasti, ovaj rad manje se bavi dedinim finansijskim ponašanjem, a više finansijskim položajem te oblasti u balkanskom sistemu crnog devizno-valutnog tržišta, kao i mogućim linijama kretanja dedinih novčanica.

Građa na kojoj sam utemeljio svoje istraživanje nije takve prirode da dopušta konvencionalni antropološki pristup i antropološku analizu. Analiza ima neke sličnosti sa analizom diskursa, ali se od nje prilično i razlikuje. Korišćena građa sačinjena je od uskostručne dokumentacije. Zato je ona svedena, ograničena na određeni broj motiva, obrazaca, modela i predstavlja odgovor na zahteve beleženja aktivnosti administrativnih jedinica jedne državne institucije i stvaranja dokumentacione baze. Ta je baza pravljena po meri administracije, tj. birokratije i podešena tako da pruža informacije koje je birokratija smatrala za bitne. To je stvarnost sabijena u određene forme i obrasce. Mnogo toga iz te građe mora se indirektno iščitavati (čitati između redova), mnogo toga ta građa implicira, a nedovoljno toga eksplicira. Zbog toga je neophodno jako dobro poznavanje konteksta u kome je ta građa sakupljana, odnosno neophodno je jako mnogo komparativnih analiza kako bi se dokumentima jedne vrste nadomestili nedostaci informacija iz dokumenata druge vrste. Ukrštanjem dokumentacionih baza moguće je dobiti dodatne informacije, tj. kompletirati sliku određenih procesa. Izvesne dokumentacione baze imaju nešto slobodniju formu te je na osnovu njih moguće stvoriti kompletniju sliku proučavanog problema. U svakom slučaju, iako jako zanimljiva i korisna ona, u pogledu mogućnosti izvlačenja informacija iz njih, ima znatna ograničenja.

Dva su postupka koja sam morao da preduzmem prilikom ovog istraživanja. Klasični historiografski postupak, koji podrazumeva rekonstrukciju prošlosti uz pomoć kontekstualizacije i komparacije, i klasični antropološki postupak, koji podrazumeva dekonstrukciju uz pomoć, uslovno rečeno, semiološke analize i analize diskursa.

Na osnovu analize literature i izdvojenih dokumenata uočeno je da postavljeni cilj (razumevanje postupka mog dede) za predmet istraživanja nameće

u izražavanju, kao i da su islednici možda imali neke skrivene namere, izveštaji su često nerazumljivi, prenatrpani, konfuzni, nedosledni. Pa ipak, oni nude obilje građe koja tek treba pravilno da bude protumačena.

crno devizno-valutno tržište u Srbiji i delu okolnih zemalja tokom II svetskog rata. Njegove osnovne karakteristike su da nije bilo formirano i održavano od strane okupatora ili državnih organa tadašnje Srbije, već je bilo delimično slobodno formirano i održavano, a delimično je na njega uticano od strane zainteresovanih faktora (susedne države, organizovane kriminalne grupe, banke itd).³³ Zbog toga to tržište ne možemo označiti kao apsolutno liberalno i nezavisno. Ono po svom karakteru i usmerenju nije bilo suprotno zvaničnom tržištu, već se od njega razlikovalo po naglasku, intenzitetu, broju razmenjivih dobara, frekvenciji razmene, obimu razmene i geografskoj rasprostranjenosti. Po svemu sudeći ono je, s jedne strane, služilo kako bi se susedne zemlje finansijski rasteretile, s druge strane, kako bi se sabotirala aktuelna vlast (za to ima najmanje dokaza) i, s treće strane, kako bi pojedinci zaobišli negativne aspekte finansijske politike državnih institucija, tj da bi sebi obezbedili sigurnost, zaradu i uštedu.

Izvesne vrednosti ili sredstva razmene bile su jednako privlačne i zvaničnim institucijama i crnobezrijancima (zlato, platina, zlatnici). Pojedina sredstva plaćanja i razmene imale su svoju vrednost samo na crnom tržištu, dok su na zvaničnom tržištu bila zabranjena, a time i bezvredna (jugoslovenski dinar). Suprotnih primera nema: nema sredstava plaćanja koja su imala vrednost isključivo u beloj zoni dok su bila bezvredna u crnoj. Najbolja strategija sastojala se iz kombinovanja rada u crnoj i beloj zoni. Pravovremeni i geografski dobro lociran ulazak u crnu zonu i isto takav izlazak iz nje bio je strategija koja je omogućavala zaradu ili uštedu. To znači da je vremenska tempiranost prostorne pokretljivosti unutar ilegalno definisanog finansijskog prostora bila jako važna.

Budući da je tada Srbijom cirkulisalo mnogo različitih vrednosti koje su služile za razmenu (valute, plemeniti metali, nakit, roba), građani Srbije su morali da se trude da stvore sistem značenja kako bi se u tom monetarnom haosu i takvom sistemu razmene snašli. S jedne strane, od strane okupacijskih vlasti, tačnije od strane SNB i hvatačke grupe, bili su prisiljavani, gotovo isključivo uz pomoć tvrde moći i/ili negativnih sankcija, da sve što imaju predaju banci i za to da dobiju srpski dinar, okupacijski dinar, koji je tada služio

³³ U nekim okupiranim državama crno tržište nije radilo protiv okupatora, nego za njih. U Francuskoj i Belgiji okupator nije imalo kapacitete da izvuče lokalna dobra legalnim tokovima, pa je to činio preko crnog tržišta. Neki finansijski postupci nemačke okupacione sile bili su primenljivi na svim okupiranim teritorijama (štampanje i distribucija kasenšajna, čime su okupirane zemlje same finansirale svoju okupaciju), dok su neki predstavljali odgovor na specifične uslove u svakoj pojedinačnoj zemlji. Za razliku od Srbije, u kojoj je pljačka državnih dobara za interese Rajha mogla biti, između ostalog, sprovedena i putem zamene valute, a zamena valute se mogla i morala sprovesti zbog raspada Kraljevine Jugoslavije, u Francuskoj i Belgiji je vršena planska devalvacija domaće valute u odnosu na nemačku marku (vidi Sanders 1999, 15 i dalje).

kao legalno sredstvo plaćanja. Nisu smeli da gomilaju te dinare u kući, nego su morali da gotovo sav novac ulažu u banku. Narodu je, naravno, bilo jasno da je to bio jedan od mehanizama izvlačenja bogatstava iz zemlje u zamenu za privremenu i, u internacionalnim okvirima, gotovo bezvrednu valutu.³⁴ Zbog toga stanovništvo, osim veoma sporadičnih primera, uglavnom nije osećalo moralnu dilemu da li treba prevariti vlast i zaobići zakone zbog ličnih interesa. Nije postojala identifikacijska i kulturna strategija nove vlasti kojom bi se stanovništvu mogla usaditi nova uverenja i privući ih ideji Trećeg Rajha, pa je stanovništvo činilo prekršaje kad god je moglo, a izbegavalo da ih čini isključivo iz straha, a ne zbog nekog osećanja zajedništva ili vere u smisao tadašnjeg državnog projekta. Pre ustanovljavanja srpskog dinara, i tokom jednog perioda uporedo sa njim, kao legalno sredstvo plaćanja u Srbiji služili su i bonovi Kreditnih kasa Rajha (kasensajni), koji su kasnije povučeni iz upotrebe. Oni su podsećali stanovništvo Srbije da je deo okupirane Evrope, da su podanici a ne ravnopravni građani Rajha: to je bio novac koji je kao sredstvo plaćanja služio isključivo u okupiranim oblastima, ali ne i u Nemačkoj. Dok su okupirani narodi morali da koriste kasensajne, nemački narod je koristio nemačku marku: te dve valute se nisu mešale i imale su strogo odvojene sfere upotrebe. Dakle, osim srpskog dinara i, privremeno, kasensajna, sve ostale valute koje je stanovništvo Srbije upotrebljavalo bile su, praktično, ilegalne, odnosno nisu smele da se koriste kao sredstvo plaćanja u Srbiji: morale su biti predate u banku, tj zamenjene za srpski dinar.

Zbog toga što je SNB ustanovljena i organizovana na brzinu, zbog toga što je bila relativno kratkog veka (trajala je manje od četiri godine), što je otvoreno radila u interesu okupatora a ne i u interesu stanovništva Srbije, što je okupacijska "reforma" obuhvatala zabranu nekih uobičajenih, čak tradicionalnih finansijskih strategija Srba (težaurisanje, npr), što je sistem informisanja bio relativno neefikasan (glavni i svima dostupni mediji su bile novine i leci, ponekima je bio dostupan i radio) stanovnici Srbije nisu imali dovoljno vremena i motiva da shvate i prihvate mere SNB i okupacijskih vlasti. Iako je rat u Srbiji praktično bio završen još u aprilu 1941. godine, ne računajući rad ustaničkih i/ili gerilskih snaga ograničenog dometa, rat u Evropi je još uvek trajao, i to se osećalo u Srbiji.³⁵ Rat je period krize, a u periodima krize ljudi pokušava-

³⁴ Visoki opunomoćenik za privredu (kako stoji u dokumentima) ili Generalni poverenik za privredu (kako ga ponekad nazivaju u literaturi; vidi na primer, Aleksić 2000) u Srbiji, Franc Nojhauzen, izjavio je 1942. godine da "on svoj zadatak vidi u tome da ovdašnju privredu iskoristi do maksimuma u interesu Rajha, a da pri tome ne dozvoli da ona potpuno propadne" (vidi isto, 151).

³⁵ U izvesnoj meri na finansijski sektor Nedićeve Srbije uticala je i partizanska moneta, koja se, kako se rat primicao kraju, sve više distribuirala po selima, i pričinjavala štetu privredi. O tome postoje retki, ali ipak jasni dokazi u arhivskoj građi (316/3).

vaju da se zaštite, da se obezbede čuvanjem nekih "objektivnih" vrednosti (zlatu, roba), da sebi omoguće više opcija sakupljanjem većeg broja različitih vrednosti (različite valute), da sebi ostave dovoljno manevarskog prostora za različite moguće scenarije. A jedan od relativno realnih scenarija bio je poraz Trećeg Rajha, obnova Kraljevine Jugoslavije, pobeda saveznika i sl. To je proizvelo mnogo kalkulacija na tržištu valuta. Budući da stranim valutama nisu smeli legalno trgovati, ljudi su bežali u crno tržište, tačnije učestvovali su u njegovom kreiranju i održavanju.³⁶ Ono je predstavljalo i alternativni izvor prihoda, i vid otpora, i kanal za obezbeđivanje ekonomske sigurnosti itd. Prebacivanjem novca iz javne u tajnu sferu, iz nadzemlja u podzemlje i obrnuto, pretvaranjem jednog sredstva razmene u drugo, prostornom pokretljivošću unutar države ili regiona, stanovnici Srbije su pokušavali da uštede ili zarade novac i sebi obezbede bolji život i veću sigurnost. Pošto je to štetilo finansijama okupacijskih vlasti, one su to pokušavale da spreče i sve prevedu u legalne ekonomske tokove, a time i da celokupno bogatstvo koje se nalazilo u privatnom vlasništvu stave pod svoju kontrolu.

Svaka od valuta koja cirkulisala prostorom tadašnje Srbije imala je svoje značenje i svoju vrednost, a pojedina značenja se mogu iščitati iz ponašanja SNB i Komande za zaštitu deviza, tačnije njihove udarne igle u borbi protiv crne berze: kontrolno-hvatačke grupe. Sledeće valute i vrednosti su bitnije uticale na konstruisanje tadašnje valutno devizne scene Srbije i pograničnih oblasti njoj susednih zemalja: francuski napoleondori u zlatu, hrvatske kune, mađarske penge, srpski dinar, jugoslovenski dinar, nemački kasensajni, zlatu i platina. Otkrivanje kodova po kojima su stanovnici zauzimali odnos prema

³⁶ Gotovo da nema upotrebljivih studija o crnom valutno-deviznom tržištu u Evropi tokom II svetskog rata. Nasuprot tome, studije u kojima je moguće doći do informacija o tom tržištu u posleratnoj Evropi su prilično brojne, i one pokazuju kakav je kaos vladao u toj sferi i nakon rata. U jednoj od zanimljivijih studija (Galagher 2010) autor, iz ugla učesnika, opisuje kako su američki vojnici morali da se snalaze sa velikim brojem raznih valuta koje su tada cirkulisale Evropom. Vojnici su ostvarivali dodatnu zaradu upuštajući se u ilegalnu zamenu novca. Po Galageru, koji je bio stacioniran u Belgiji, najtraženija valuta bile su – cigarete, kojima se mogla kupovati sva druga roba po najpovoljnijim uslovima. Američki dolar je u crnoj zoni vredeo dvostruko više nego u beloju, a postojali su "okupacijski" dolari (koje su dobijali vojnici koji treba da idu na odsustvo u SAD, i oni su bili sa žutim žigom) i američki dolari za upotrebu u SAD (sa plavim žigom); oba su bila upotrebljiva i u Evropi i u SAD. Američki vojnici su imali svoju valutu u svakoj zemlji gde su boravili; SAD su štampale i distribuirale svoj sopstveni privremeni novac za svaku evropsku zemlju u kojoj su boravile. Galager je kao američki vojnik u Belgiji primao platu u belgijskim francima štampanim u SAD, koji su se razlikovali od novca koje je koristilo lokalno stanovništvo; američki belgijski franci su na zvaničnom tržištu imali istu vrednost kao i belgijski belgijski franci, dok se na crnom tržištu njihova vrednost razlikovala.

njima i pridavali im značenje mora se pratiti duž nekoliko linija i može se prikazati uz pomoć opozitnih parova i triangularnih modela:

- 1) vredno – manje vredno - bezvredno
- 2) prošlost – sadašnjost - budućnost
- 3) domaće – strano
- 4) mali rizik – visok rizik
- 5) mali profit – veliki profit
- 6) male oscilacije u vrednosti – velike oscilacije u vrednosti
- 7) legalno – ilegalno
- 8) privremeno – trajno
- 9) lokalno – regionalno – univerzalno
- 10) malo opcija – mnogo opcija
- 11) etničko – multikulturalno
- 12) novo – staro
- 13) okupacija – sloboda
- 14) razmena – teaurisanje – proizvodnja ili prerada

Srpski dinar u tom se smislu može povezati sa sledećim značenjima: sadašnjost, državno, privremeno, manje vredno, okupacija, nacionalno, legalno, male oscilacije. On je važio trenutno kao legalno sredstvo plaćanja, ali je to bio novac okupatora koji je ipak igrao na kartu srpskog nacionalizma,³⁷ važio je samo na teritoriji Srbije, nije imao neku vrednost na crnom tržištu, a njegova vrednost nije se bitno menjala tokom posmatranog perioda. Jugoslovenski dinar je, s druge strane, referisao na prošlost i, eventualno, budućnost, ilegalnost, slobodu, veliki rizik, regionalnost (jer je važio kao sredstvo plaćanja i u drugim zemljama u okruženju), multikulturalizam, malu vrednost, mogućnost ostvarivanja velikog profita i sl. Francuski napoleonor je, poput zlata i platine, imao univerzalnu vrednost te je bio zgodan za teaurisanje, ali su zlato i platina mogli biti korišćeni i za teaurisanje, i za preradu odnosno proizvodnju (nakita) i za razmenu, dok su napoleonori, iako zlatni, isključivo bili korišćeni za teaurisanje ili razmenu. Kulturni kodovi za francuske napoleonore koji se indirektno mogu iščitati iz ponašanja stanovnika Srbije referišu na trajnost, veliku vrednost, veliki rizik, mali profit (zato što su bile male oscilacije u vrednosti) itd. Hrvatske kune, opet, bile su povezivane sa izbeglicama, etničkim manjinama (Hrvatima), privremenošću, stranim ili tuđim i sl. Slično je i sa mađarskim pengama. Nemački kasensajni imali su sasvim posebna značenja: privremenost, okupacija, mali rizik, sadašnjost i sl.³⁸

³⁷ O nekim aspektima nacionalizma u tadašnjoj Srbiji vidi u Milosavljević 2006.

³⁸ Ovde sam pokušao da primenim analitički postupak koji se koristi prilikom proučavanja kulturnih kodova (vidi Rapaille 2006). Međutim, građa koja mi je bila na raspolaganju nije dopuštala da se u tom pogledu previše razmahnem.

Pored značenja koja su pridavana pojedinim valutama, zanimljivo je pratiti način upotrebe tih valuta ili vrednosti. Zlato, platina i zlatnici (napoleondori), cirkulisali su unutar zemlje, jer je njihovo iznošenje ili unošenje predstavljalo veliki i nepotreban rizik. Ono što je izlazilo i ulazilo sa stranih teritorija, prvenstveno iz Hrvatske, Mađarske i Bugarske, bila je roba (uglavnom poljoprivredna) i strane valute: pre svega kune, penge i jugoslovenski dinari.

Novac je u pomenutim procesima bio specifično sredstvo komunikacije, kojom su različiti narodi na ovim prostorima saopštavali nešto jedni drugima. Državne granice nisu imale prevelikog značaja, zato što su tokovi novca, a samim tim i objektivna vrednost tog novca, utvrđivani i postavljeni nezavisno od njih. Stvarni, liberalni ekonomski odnosi i vrednosti stvarali su se kroz razmenu i direktnu procenu i direktan odnos, a ne kroz državne dekrete i zakone. Zato je crno tržište imalo svoj sistem vrednosti i svoju logiku. Istini za volju, zvanične finansijske institucije morale su povremeno, sa približavanjem kraja rata sve više, da igraju onako kako crno tržište "svira": često su svoje postupke morale više da prilagođavaju crnom tržištu a manje svojim željama.

Posebni problemi koji su ovde nagovešteni jesu percepcija i definicija tržišnog prostora, linije prostorne pokretljivosti unutar tog prostora i sistemi vrednosti.

*

A moj deda? Ne mogu ništa da zaključim o tome kako je do novca došao. Ne mogu sa sigurnošću da tvrdim šta je sa njim želeo da uradi: da ga čuva (što bi bilo u skladu sa lokalnim ili regionalnim stereotipima) u cilju obezbeđivanja izlazne strategije iz rata, da nešto za njih kupi ili nešto treće. Moguće je da je, poput mnogih, verovao da će se Kraljevina Jugoslavija obnoviti (kratka napomena o emotivnom odnosu prema jugoslovenskoj moneti može se naći u Ugričić, nav. delo 306-307), kao što je moguće da se u svom finansijskom ponašanju uopšte nije rukovodio takvim spekulacijama. Ono što znam jeste da je u regionu u kojem je deda živeo jugoslovenski dinar imao svoju jasno definisanu vrednost, te da taj novac nije tokom rata bio mrtav kapital, već potencijalna moć.³⁹ Znamo, takođe, da ta količina novca nije bila dovoljna za iole ozbiljnije rešavanje ekonomske situacije, ali takođe znamo da nije bila beznačajna. Postoji mala šansa da je taj novac preostatak od neke veće sume koju je deda već upotrebio; to odbacujem kao mogućnost zbog toga što deda nije bio bogat, niti mi je poznato da je tokom rata kupio neku veću vrednost (kuću ili

³⁹ Bugarska okupaciona vlast je prilikom zamene jugoslovenskih dinara za bugarske leve na okupiranoj teritoriji 1941. utvrdila kurs po kome se 100 dinara menjalo za 160 leva. Na ovaj način lokalno stanovništvo je oštećeno, jer je realan kurs uoči Drugog svetskog rata bio znatno viši: 100 dinara se menjalo za 200 leva (Ugričić 244).

zemlju). Posle rata je bio predsednik mesne kancelarije u selu, što bi moglo da znači da se tokom rata nije kompromitovao.⁴⁰ Deda je bio nedostupan kontrolnim finansijskim organima iz Srbije, čije sam delovanje u ovom radu analizirao, ali su oni svakako uticali na njegovo ponašanje, budući da su bili svesni finansijskih pretnji koje su dolazile iz oblasti u kojoj je deda živeo i u skladu sa tim preduzimali odgovarajuće akcije. Drugim rečima, dedino je ponašanje obuhvaćeno analizom pomenute građe i može se razumeti uz pomoć nje. Ipak, potpuno razumevanje položaja i ponašanja mog dede može da se postigne samo naknadnom analizom arhiva u Bugarskoj.

Između nade da će taj novac opet zvanično vredeti kao sredstvo razmene, i straha da ga čuva i upotrebi, verovatno su mom dedi prolazili dani. Međutim, rat je prošao, Pirost sa okolinom opet je postao deo Srbije i Jugoslavije a nova vlast, koja je zbog svojih finansijskih računica odlučila da ne vrši zamenu starih jugoslovenskih dinara za novi (socijalistički) jugoslovenski dinar (vidi isto), uticala je na to da mom dedi sav novac propadne. Nije više morao da strepi da će ga zbog sadržaja pomenute kutijice uhapsiti, ali se nakon 09.07.1945, kada je zamena starog novca definitivno završena, više nije mogao ni nadati da će ono što je u njoj opet nešto vredeti (o procesima zamene ratnog novca za novi, posleratni dinar vidi Ugričić, nav. delo 312). Deda je praktično bio žrtva okolnosti iako je, pametnijim rukovanjem, recimo pretvaranjem novca u zlato, mogao da izbegne finansijski gubitak.

A šta možemo reći o pronađenim novčanicama? One su dobra ilustracija izreke da novac ima magiju! Dva puta proglašavane za bezvredne ili prevaziđene od strane različitih režima, i isto toliko puta odbacivane i zaboravljane od strane svojih vlasnika, dedine novčanice su uspele da, menjajući vrstu i osnovu svoje vrednosti, sačuvaju svoj uticaj na vlasnike i njihovo okruženje tokom 85 godina. Njihov život može se ispričati uz pomoć ideja sa kojima su stvarane i distribuirane, značenja koje im je pridavano od strane korisnika i emocija koje su izazivale. Od štampanja 1929. godine do povlačenja iz zvanične upotrebe 1941. godine, na njihovu individualnost verovatno nije obraćano previše pažnje. One su bile sredstvo razmene čija je vrednost utvrđivana na osnovu vrednosti robe i usluga koje su za njih mogle biti dobijene. Neprimetno su se pretapale u robu i činile sastavni deo bezlične mase novca za praktičnu upotrebu. Njihov izled nije bio bitan vlasnicima; oni su simbole na njima, vrlo verovatno, percipirali polusvesno a njihovo značenje asimilovali prilično pasivno. Obezbeđivale su svojim vlasnicima i korisnicima mnogo radosti, iako se nad njima često mnogo promišljalo da li da se, kako i za šta upotrebe. Sa uvećanjem njihove mase ispunjavao se njihov smisao i povećavala njihova

⁴⁰ Deda je na početku rata imao 30 godina, imao je završena četiri razreda osnovne škole (što tada nije bilo beznačajno postignuće), bio je oženjen, imao je dva sina i bavio se poljoprivredom.

upotrebljivost; cilj je bio imati ih što više. Menjale su vlasnike verovatno relativno često, a sve u granicama Kraljevine Jugoslavije. Kada su povučene iz zvanične upotrebe prvi put, povukle su se u ilegalu, i prema njima se verovatno gajio nešto intimniji odnos. Prva, danas zaboravljena, jugonostalgija, dobrim delom je zaslužna što su opstale i tokom rata. Trošene su sa mnogo više pažnje: nije se više samo vodilo računa o tome kako će se potrošiti, nego i o tome da to organi vlasti, pa čak ni komšije, ne saznaju. Nad njima se strepelo, njihovim vlasnicima je glava stalno bila "u torbi", a moguće je da su granicu sa Hrvatskom, Mađarskom i Bugarskom prešle više puta. Njihov tadašnji život bio je obeležen strahom i strepnjom, strogom diskrecijom, ali i nadom. U Srbiji su bile "vruća" roba uz pomoć koje se može lepo zaraditi. Predstavljale su uspomenu na prošlost, i zalag za budućnost. U dedinom kraju, pod bugarskom upravom, mogle su izazivati različite emocije, budući da su podsećale lokalno stanovništvo na period kada su bili u okviru Kraljevine Jugoslavije. Nakon definitivnog gubljenja vrednosti, 1945. godine, verovatno su, uz puno razočaranja, ozlojeđenosti i besa, a možda i olakšanja, smeštene u zapećak. Bez prostornog kretanja u toku rata mogle su u kratkom roku da žive u tri države: iz Kraljevine Jugoslavije su prešle u Bugarsku, a zatim iz Bugarske u socijalističku Jugoslaviju. Isto tako, u kratkom roku su promenile status nekoliko puta: od legalnog sredstva plaćanja postale su ilegalno sredstvo, da bi zatim postale neupotrebljive. Da li je tada izgubljena svaka nada u njihovo ponovno finansijsko uskrснуće? Nije sasvim izvesno! Ipak, pre će biti da nisu bačene ili uništene zbog pijeteta prema svemu onome što su svom vlasniku mogle nekad da obezbede, ili zbog određene sigurnosti koje su mu tokom rata donele. Možda su i samo zaboravljene, ili nije bilo emotivne snage da se njihov vlasnik sa njima opet suoči. Tačnije, da se suoči sa svojim propuštenim prilikama. Da li su ga te novčanice više podsećale na Kraljevinu Jugoslaviju ili na bugarsku okupaciju? Njihov ponovni izlazak na scenu tokom sedamdesetih godina XX veka nije imao više ništa sa finansijskom sferom. One su počele da žive gotovo isključivo u privatnoj sferi, a reakcija na njih bila je gotovo isključivo emotivna. Ispunjavale su radošću detinjstvo jednom detetu željnom misterija. Znanja ili informacije koje su iznele sa sobom na površinu otkrile su mnogo toga samo o svom dotadašnjem vlasniku, ali okolina nije bila spremna da podatke koje one nose tumači drugačije osim kroz humor i stereotipe. Iznele su na videlo nesmotrenost, ili preveliku opreznost, prethodnog vlasnika, ali su od simbola za ogorčenost postale simbol za sreću: svoju gorčinu prethodni vlasnik je mogao da utopi u sreću svog unuka. Tada je svaka od novčanica dobila svoju individualnost jer više nisu bile sredstvo plaćanja, već uživanja. One su postale vrednost po sebi, proizvod koji izaziva emocije, a ne sredstvo putem koga se može doći do robe koja izaziva emocije. Njihov smisao više se nije ispunjavao njihovim gomilanjem, njihovom masovnošću, već njihovom posebnošću i retkošću; činjenica da ih ima malo obezbeđivala im je

pažnju i status. Njihov izgled mnogo je uticao na odnos prema njima: bile su velike i lepe, drugačije od aktuelnog novca. O njima se intenzivno razmišljalo, postale su predmet priča i novih nadanja. Ipak, povremeno su podsećale na to da nisu potpuno iscrpele svoju osnovnu, finansijsku funkciju: bile su sredstvo razmene u amaterskom svetu numizmatike, u kome su imale relativno utvrđenu vrednost. Začudo, nisu imale saznavnu ili edukativnu funkciju! Sa gubitkom misterioznosti ponovo su pale u zaborav, postale nepotrebne, bez smisla i života, ali ni ovog puta nisu bačene. Nije lako baciti magijsko sredstvo! Ono kao da traži da se sa njim ritualno raskrsti, da se magijski neutrališe pre nego što se odloži. Pošto za to nisam imao snage, znanja i usmerenja, moje (ovde kao da prestaju da budu dedine) novčanice su nastavile da postoje. Tiho su zračile iz prašnjavog podruma. Kao da su čekale na priliku da me izazovu da ispričam njihovu priču. Ovog puta njihova funkcija nije finansijska, nije estetska, nije emotivna, već didaktička: uspele su da podstaknu proces naučnog istraživanja i da utiču na obrazovanje. Ovog puta prenose znanja o opštim društvenim procesima, a ne samo o porodičnim misterijama ili zabludama. Konačno su utvrđene mnoge činjenice iz njihovog života, ali celovita priča verovatno nikada neće moći da bude ispričana. Da li će imati još neku priliku za iskazivanje, da li će još neki njihov talenat izaći na videlo?

Izvori:

Arhiv Narodne banke broj I/II, Istorijska arhiva, Fond *Srpska narodna banka 1941-1945*. Arhivske kutije: 235, 271, 282, 314, 315-1, 315-2, 316, 317, 318, 319, 320
Godišnji izveštaj Srpske narodne banke za 1941.

Literatura:

Aalders, G. (2004). *Nazi Looting: The Plunder of Dutch Jewry During the Second World War*. Oxford, UK & New York: Berg Publishers.
Aleksić, D. 2000. *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*. Beograd. Institut za noviju istoriju Srbije.
Aleksić, V. S. 2002. *Banka i moć: socijalno-finansijska istorija opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D. 1928-1945*. Beograd. Stubovi kulture.
Antonijević, D. i I. Kovačević 2013. *Ogled iz antropologije sive ekonomije: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade na Dorćolu*. Etnoantropološki problemi 8 (1), 75-93.
Đorđević, T. 1912. *Ekonomija i evolucija naselja*. Beograd. Glasnik Srpskog geografskog društva. God. 1, sv. 1. 27-42.

- Beckert, J. and F. Wehinger 2011. *In the Shadow: Illegal Markets and Economic Sociology*. Cologne. Max Planck Institute for the Study of Societies.
- Ćupurdija, B. 1997. *Izvori za proučavanje porodice kolonista naseljenih u Bajmoku od 1945. do 1948. godine*. Glasnik Etnografskog instituta 46, 189-194.
- Feige, E.L. 1990. *Defining and estimating underground and informal economies: the new institutional economics approach*. World Development, Vol 18. No 7. 56-73.
- Eldem, E. 1999. *A History of the Ottoman Bank*. Istanbul. Ottoman Bank Historical Research Center.
- Erdei, I. 2008. *Antropologija potrošnje: teorije i koncepti na kraju XX veka*. Beograd. Biblioteka XX vek.
- Galagher, R. F. 2010. World War II story. <http://www.gallagher.com/ww2/chapter26.html>
- Hart, J. K. 2013. *Contemporary research on the anthropology on money and finance*. <http://thememorybank.co.uk/2013/09/04/contemporary-research-on-the-anthropology-of-money-and-finance/>
- Kalb, D, H. Marks and H. Tak 1996. *Historical anthropology and anthropological history: two distinct programs*. Focaal, No. 26/27, 5-13.
- Kovačević, I. 2007. *Antropologija tranzicije*. Beograd. Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, O. 2006. *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944*. Beograd. Ogleđi br. 7. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Nedeljković, S. 2011. *Ekonomska isplativost etniciteta: ekonomsko ponašanje kao izraz etničkog identiteta među srpskim iseljenicima u SAD*. Etoantropološki problemi No 6 (4), 905-930.
- Sanders, P. 1999. *German black market operation in occupied France and Belgium 1940-1944*. PhD. Dissertation. Faculty of History. University of Cambridge. https://www.academia.edu/4007719/German_black_market_operations_in_occupied_France_and_Belgium_1940-1944?
- Rapaille, C. 2006. *The culture code: An ingenious way to understand why people around the world live and buy as they do*. New York. Broadway Books.
- Ristović, M. D. 2005. *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*. II izdanje. Beograd. Službeni glasnik.
- Ugričić, M. 2000. *Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata: s naročitim osvrtom na metode finansiranja okupacije*. Beograd. Jugoslovenski pregled.
- Velimirović, D. 2012. *One su bile svuda – stizale su sve: kulturna konstrukcija heroína novog doba (1945-1951)*. Etoantropološki problemi No 7 (1), 167-183.

Primljeno: 14. 7. 2014.

Prihvaćeno: 17.10.2014.

Saša Nedeljković

**THE UNSPENT MONEY OF A CLOSE RELATIVE AS INSTIGATION
FOR STUDYING THE BLACK MARKET IN FOREIGN CURRENCY
IN SERBIA DURING WORLD WAR II**

When attempting to understand an action by an ancestor of mine from around 70 years ago, I started studying the financial behavior of the residents of Serbia during World War II. A necessary step was to study the black market in foreign currency. The data, aside from general information to be found in sparse literature, must be sought in the Archives of the National bank of Serbia. Faced with different methodological challenges, and combining a historiographical with an anthropological approach and quantitative and qualitative analyses, I managed to reconstruct patterns of financial behavior which led to my ancestors actions which I wanted to understand. The data from the archives was interpreted using statistical, semiological and discursive analyses.

Key words: black market, currency, foreign currency, Serbia, World War II, Serbian national bank.